

ISTORIA TOLERANȚEI RELIGIÓSE ÎN ROMĂNIA

DE

BOGDAN PETRICEȚCU-HAJDEU,

LICENȚIATU IN DREPTU, VECIU PROFESOR DE ISTORIÁ SI
STATISTICÁ LA LICEULU DE IAȘI, DIRECTORELE ARCHIVEI ISTORICE A
ROMÂNIEI, MEMBRULU ADUNĂRII LEGISLATIVE.

EDIȚIUNEA II, REVIZUITĂ ȘI ADAUSĂ.

BUCURESCI
TIPOGRAFIA LUCRATORILOR ASSOCIAȚI
12 PASSAGIULU ROMANU 12
1868

ISTORIA TOLERANȚEI RELIGIOSE ÎN ROMÂNIA

DE

BOGDAN PETRICĂCU-HAJDEU

LICENȚIATU IN DREPTU, VECIU PROFESOR DE ISTORIA ȘI
STATISTICĂ LA LICEULU DE IAȘI, DIRECTORELE ARCHIVEI ISTORICE A
ROMÂNIEI, MEMBRULU ADUNĂRII LEGISLATIVE.

EDIȚIUNEA II, REVEIPUTĂ ȘI ADAUSĂ.

BUCURESCĂ
TYPOGRAPHIA LUCRĂTORILOR ASSOCIAȚII
12 PASAGIUL ROMAN 12
1868.

Prima edițiune a acestui opuscoluș appăruse in colónnele diaruluș *Românul*, de unde l'a reprodusă apoi într'o traducere prescurtată fóia francesă *La revue de la Roumanie*.

Maș mulți amici insistându assupra necesității unei edițiuni separate, noi cređurăm de cuviință, satisfăcendu acăstă măgulitóre cerere, de a remania din nou scrierea nôstră, făcend'o astu-felu maș demnă de indulgîntea atențione, cu care fusese primită.

B. P. H.

INTRODUCERE

Mesagiul ũ Domnesc ũ, prin care s'a deschis ũ la 3 Ianuariu 1868 sesiunea Parlamentului Român ũ ; furtunósele desbateri, urmatoare în acésta privinþă atât ũ în Cameră , precum și în Senat ũ ; în fine , Adresa ambelor Adunări Legislative în respuns ũ la Discursul Tro-nulu ũ ; atinseră tot de și fiþ-care pe rându , mai multu séu mai puþinu , mai pe scurtu séu mai pe largu , cestiunea toleranþei religiose în Ro-mânia , anume din punctul de vedere istoricu .

Suntem datori a reproduce aci mai ànterior de tot de înseși cuvin-tele Suveranulu ũ , cari au servit apoþ dreptu basă și dreptu stofă pentru lupta parlamentariă , dată în momentul intermedianu dintre citirea Mesagiulu ũ și votarea Adresei :

« Vinu acum la uă cestiune , ce în dilele din urmă a devenit u fórte delicată : cestiunea Israeliilor . Cu acésta ocasiune repetu « declaraþiunea , ce în mai multe rânduri a făcutu guvernul meu . « Dacă naþiunea română în alte timpuri nu s'a abătutu de la principiu « piele de unanitate și de tolerantă religioasă , ea nu va începe astă-dă , « în alu XIX-lea secolu , suptu domnirea mea , a viola aceste sânte « principie . . . »

Lăsând la uă parte tot de discuþiunile , pentru și contra , violinþ și moderate , din stânga , din drépta séu din vre-unul din cele nenumerate centruléte aşa numite libere și independenþi , ne vomu mărgini a aborda d'a dreptul resumatul și concluþinea lor , adecă ultima formă , sub care ele au apărutu la lumină din întunericul urnelor .

Senatul , de și mai bêtrânu prin etimologiþ și prin vrëstă legală

a membrilor săi, făcu în acéstă singură împrejurare unu saltu de tinerețe, grăbindu-se a respunde celu d'ântei în următorul modu :

« Vomă da atențunea noastră cea mai scrupulosă cestjuni delicate » a străinilor de ritul israelitan, immigrati în țără ; cestiune, care nu este nică decum suscitată de vr'uă persecuțione religiosă, căci acesta n'ar fi demnă nică de tradițiunile noastre națională în materia de toleranță, nică de secolul în care trăim, nică de rem-nul liberal și luminatul alu Măriei Vostre. »

De aci Camera nu numai nu credu de cuviință, de a remâne cătu-și de puçinu mai în urma Seuatului, ci âncă din contra, voindu a da uă probă, cumcă n'a întăriat în zadară și fără sporu, a mai adansu peici pe colea căte unu adjectiv la cele spuse deja în Adresa celni-l-altu corpului legislativ, și anume :

« Încătu se atinge de cestiunea cea delicată a străinilor de ritul israelită immigrati în țără, cari au găsitu în Romania, în tôte cele, uă deplină toleranță pentru cultul loru, și de care se bucură și astăzi în totă plenitudinea ; ca reprezentanți ai națiunii, vomă pune atențunea cea mai pătrunjetore spre a da acestei cestiuni uă soluțione satisfăcătoriă, etc. »

Din tótul lucrările parlamentarie ale unei țere, Mesagiul Priuciaru și Respunsurile Puterii Legislative se traducu în genere cele d'ântei și de preferință în limbile străine, se publică prin diarie, se espediază prin note diplomatice, în fine se împrăștiă în totă Europa, considerându-se ca uă espozițione complectă, deși laconică, a situațiunii interne și externe, politice și administrative, a Statului respectiv.

Așa dară, mulțumită celoru trei pasage relative la Israelită, totă lumea civilisată va afla, séu celu puçinu se presupune a fi oră-cum datore să afle, că toleranța religiosă este în România nu numai uă actualitate a secolului, ci âncă uă sacră moștenire lăsată de strămoși, uă consecință a trecutului naționalu, uă tradițiune istorică.

Însă întrebarea este, capetele cele diplomatice din străinătate, dispuse mai totu-d'a-una prin efectul propriu loru esperiințe de a nu se pră intemeia pe afirmațiuni oficiale, voru bine-voi ele óre séu nu de a acorda unu credemantă dogmatică celei triple asertioni din actele noastre parlamentarie ?

Întrebarea este , dacă ei nu ne voră bănuī mai de grabă de a fi împinsă prin interesul momentului a susținé cu oră ce preță uă tesă, ce li se va puté părē neargumentată și supusă controversei?

Întrebarea este , dacă némulă celă naturalmente sceptică ală 6-menilor de Stată , nu va voi cum-va a se convinge elă insuși prin coprinsulă istorieă năstre despre pretinsulă spirită de toleranță ală Româniloră « din tăte epocele » și « din alte timpuri », și apoi atunci ? . . . atunci ce facemă noă ?

Toții istoricii străini ai României , singuri cunoscuți în Europa , Gebhardy , Engel , Wolf , Ubicini , Vaillant , Quinet , etc. etc. , s'aș preocupață esclusivamente de trecutulă politică ală națiunii năstre , fără să fi adunată destule mișloce , său poate chiară fără a fi avută intențunea de a atinge măcară în trăcătă cestiunile sociale , a căroră limpedire critică , pentru oră ce țără din lume , este tocmai partea cea mai grea , cea mai spinosă , cea mai obosită a studiului istorică.

Astă-felă , în desertă diplomati și publicistă Europei ară căuta în tăte operele de mai susă , vechi și noi , francesă și germană , vre-uă probă despre « toleranță religioasă tradițională » cu care ne fălimău noă în Mesagiulă Tronulu și în ambele Adrese ale Parlamentului Română ; numile principiiloră , uă cronologă mai multă său mai puțină confusa , descrierea bătălieloră , mențunea unoră tractate internaționale și tăiașea capeteloră , etă totu ce se poate găsi acolo , și nemică mai multă de cătu atăta.

Pe cândă inamicii noștri , cari sunt destui la număr și a căroră abilitate , esercitată prin uă îndelungată gimnastică , scie de minune a profita de oră ce ocazie în defavoarea vizitorului românescă , ne voră asvărli în față acuzațunea de netoleranță religioasă , atribuindu-ni barbarismulă văcălui de mișlocă ; credeți ore , c'o să ne justifice curată și simplu numai protestaționile caticheticice din procesele verbale ale junelu nostru Parlamentă ?

Pe cândă Israelită și organele loră voră striga pe tăte tonurile și în tăte limbele , că nu frauda comercială , nu vagabondajulă , nu colonisarea priștate , nu invaziunea sistematică , nu relele economice , ci numai ura contra sinagogeî ne-ar fi indemnizată pe noă la tăte măsurele preventive și restrictive , căte sunt necesarie de a se lua în a-

céstă privință ; credetă ore, c'o să adjungă cele trei pasage de mai susă spre a desmînți formidabila bateriă de calomnie poliglote ?

Étă de ce datoria cea mai împereiosă a unui istoric și publicist român, în momentul de față, este de a demonstra prin lumina faptelor autentice realitatea secolarei toleranțe religiose a străbunilor și părinților nostri, umplendu astă-felu măcaru în parte lacuna socială, lăsată de voe séu fără voe de cătră scriitorii occidentali, și măngăindu-se în fundul conștiinței de a fi concursu, după gradul forțelor séle, la atingerea scopului celuī adevăratu alu sciinței istorice, care este anume de a așepta politica fiă-cărui poporū pe fundamentalul propriu naționalu, ce'i este predestinatū în concertul umanității.

Ne-am pogorfi însă pré-josu, dacă în studiul nostru ne-am mărgini numai cu incidentul israelit, particolarisându și micșorându cestiunea cea mare și generală a toleranței religiose în România.

Ceea ce ne preocupă pe noi și ceea ce se pare a interesa totă Europa, nu este unu casu momentanu, ci esistența faptulu constantu, cumcă în țera noastră nicu o religiune, nicu unu cultu, nicu uă credință, n'ară fi fostu nicu uă dată espusă bicului persecuțiuni.

D. deputatul Apostoliau, ale căruia opinioni politice sunt forte rare-ori ale noastre, a atinsu totuși dreptu la ănimă acestu punctu de vedere, făcându în Cameră, cu ocasiunea desbaterii proiectulu de Adresă, următoarea luminosă observație :

« În tratatele noastre cu Inalta Pórtă este stipulată anume, că nicu unu musulmanu să nu se pótă stabili în țera și nicu uă giamă să nu se pótă înființa pe pămîntul.nostru, și totuși eū nu cređu, că străbunii nostri, cându aă stipulată acesta, aă fostu miscații de simțimîntul religiosu, ci de acela alu conservării naționale. »

Prin urmare, scrierea noastră o se ținteze a îmbrăcișa, în sensul celu mai vastu, istoria întregă a toleranței religiose în România, petrecându într'uă revistă complectă atitudinea străbună, atât de dincolo precum și de dincöce de Milcovu, în privința tuturor confesiunilor fără deosebire : protestanți, catolici, armeni, mahometani, ebrei, și chiaru eretici esită din sinul ortodoxiei.

Numai astă-felu Europa să pótă dobêndi uă convingere deplină, cumcă uă națiune ca a noastră, să fi fostu ea aședată pe malurile Se-

neļ, n'arū fi alungatū pe Huguenoți, în Spania n'arū fi măcelăritū pe Mauri, în Anglia n'arū fi produsū pe Puritanī, în Germania n'arū fi datū nascere Anabaptistilor, și pe țermii Dunării nu se va apuca nică uă dată de a goni legea lui Moise. . . .

I

RELIgiUNEA ROMANULUI

Frenologia se încercă a preciza pe craniul omului uă manifestare esterioră a plecării naturale spre bigotismă, observându totu d'uă dată, că la unii semnul este mai desvoltat, la alții mai redus, la uă sămă lipsesc cu totul.

Aplicându apoi acăstă concluziune cătră poporele întrege, sciința lui Gall și a lui Spurzheim nu se sfiesce a stabili uă diferență chiară între deosebitele națiuni, considerate ca unități, constatăndu, bună oră, că la Indiani și la Negritenii indicele bigotismului este mai mare decât la cele-lalte nemuri.

Nu scimă, dacă frenologia merită să nu de a figura în rândul sciințelor; dar ceea ce scimă, este că naționalitatea română nu ne prezintă nicăi o apariție de acea boala, dacă ne-ar fi permisă a o judeca după date istorice.

Luându-tot poporele crestine, unul căte unul, de la Georgiani din munții Caucasului și pînă la capetul Irlandei, nu vîță găsi nicăi unul, absolutamente nicăi unul, care să nu fi scosă din sinul său măcar un singur sfânt.

Nu se află în lume un calendar destul de voluminos, pentru că să pote enumera miile de Nemți, Francesi, Italiani, Spanioli, Olandesi, Englesi, Scotlandesi, Muscali, Poloni, Boemii, etc. etc., cără să-ă învrednicită cu grămadă de a dobîndi fără dificultate căte un loc de onore printre cheruvimi și serafimi.

Această fabulosă și anormală înmulțire a împărătiei cerului era uă consecință logică a bigotismului poporelor, ce căuta că uă aviditate pasionată unui mai mare numer de obiecte de venerație materială, desfășându-se cu un fel de furia în procesiuni, în genu-

nessiună, în flagelațiună, sub patronajul unui nume, în fața unei imaginări, dinaintea unui schelet, a unui fragment de os, a unui petecă de stofă.

Indianul, nemulțamit de puținătatea divinităților săle, recurge la mijlocul de a le multiplica prin gruparea a ușă suflare de capete pe corpul unui singur deus. Devotiiunea europeană a inventat ușă altă resursă mai puțină complicată, dar fondul remâne întocmai același!

Este unu șuș stereotip de a accuza casta clericală de nascerea și întărirea felurilor accesorie superstițioase ale diferitelor religiuni.

Acăsta se chiamă a lua efectul dreptă causă.

Bigotismul, mai multă séu mai puțină, este scrisă în însăși natură intimă a popoarelor, încâtă puterea mai întinsă séu mai restrinsă a clasei sacerdotale în sinul unei națiuni a aternat totu-dé-una de la gradul mai mare séu mai mică a acelei predispoziții primordiale.

Caracterul Indianilor a creată pe brahmină, éru nu brahmină a căreia caracterul Indianilor, deși mai în urmă, fiindă deja ușă dată creață, brahmină a găsită, negreșită, folosul lor de a măningară caracterul Indianilor.

Totu așa în Spania ȏmneputința clerului a fostă unu productă alături naționale, pe cândă în Anglia spiritul mai practic și mai egoistică alături Normanilor reținea generalmente pe preuți în marginile unui rol secundar.

Ei bine, din toate popoarele crestine, numai și numai Români, din momentul de cândă apară pe scena istoriei ca ușă naționalitate separată și până în ora de astăzi, n'așă dată nascere nică unu sfântă.

Factul este ciudată, și totuși noă provocăm pe oră cine de a ne da ușă singură desmințire.

Sântii nostri așa numiți naționali, săntul Ionnu de la Suceava, sânta Parasceva de la Iași, sânta Filotea de la Curtea de Argeș, așă fostă Bulgară, Serbă, Grecă.

In secolul de față biserică ortodoxă canonisă pe unu stareță de la Németă, numită Paisiă, carele astă-felă s'ară pută numără și elă printre cei de mai sus; trebuie se mărturimă însă, cu totă părere

de reū, că nici acesta nu aparține naționalității române, fiindu unu Muscalu, născutu în Rusia și poreclită după părinți Velicicovskie.

Se mai pretinde, cum că aru fi fostu Românul unu Sântu Nicodemu, pe care D. Bolliacu îl face contimpuranu cu Radu Negrușu (1); aru trebui in se a decide mai înteiu de tot ce cellu puținu epoca acestuui problematicu principie, pe care cronologia noastră îl strămută mereu din secolu în secolu, ceea ce aruncă, negreșită, o obscuritate și mai mare assupra imaginilor sfinți români din timpul său.

Unu Nicodemu a fostu, în adevăr, egumenul alu monastirilor unite Tismana și Vodita, din România cea mică, sub Vladislavu-vodă și sub nepotul său Mircea cel Mare; nici o dată in se numele lui nu este precesu în documentele posterioare de vreunu titlu de sancitate, ci simplu numai se dice : « popă Nicodemu ». (2)

Biserica noastră a posedat în diferite timpuri bărbăti mari, ilustri prin sciință și prin moralitate, precum, de exemplu, mitropolitul Dosofteu, creatorul poesiei române literarie, său încă mai bine mitropolitul Iacobu Stamat, născutu porcaru din munții Ardeului, asemenea celebrului augur Attius Nevius din epoca lui Tarquinii (3), și carele, întocmai ca și acela, rădicându-se, numai prin învechitură și prin virtute, din stâna ciobănească până la culmea ierarchiei spirituale, a fostu unu adeveratu săntu alu poporului contra desfrêului despoticu și oligarchicu (4); dar nici nă dată n'a trecutu prin mintea strămoșilor nostri tentațiunea de a sfinți aceste somități eclesiastice, pe caru bigotismul din orice altă lără s'ară fi grăbitu și aşedă cătu mai curându și cătu mai aproape d'a-drépta Tatâlni, multu mai pe susu de atâția cardinali în felul lui Carolu Borromeo, intrați în raiu fără voia și fără scirea lui Dumnezeu.

Nu ne-a lipositu, de asemenea, pusnici, eremiti, asceticu, dueându uă vietă nu mai puținu dură și nu mai puținu contemplativă, decum se crede a fi fostu acea a tuturor sfinților, eșită în primii secoli ai creștinismulu din fundul Tebaidei.

Astă-felu a fostu, între alții, acel săhastru Daniilu, ce trăia într-un pesceră de la Voroneț, și pe care Stefanu cel Mare îl consulta

(1) *Monastirile inchinate*, Bucuresc, 1862, p. 10.

(2) *Venelin, Crisove daco-române* (rusesce), Petersb., 1840, p. 6, 27. etc.

(3) *Dionys. Halicarn.*, lib. III. § 70, ed. Kiessling.

(4) Vezi articulul d-lui Cogălnicianu în *România Literară*.

în afacerile cele mai grave ale Statului, primindu în responșu consiliile cele mai patriotice, bună să : « nu te încina Turcului, cite du de te luptă » (1).

Memoria acestor eroi ai abnegației religiose rămasă eternă în tradiția poporului, însă nici uă dată părinții nostri nu s'au gândit de a le decreta cu uă măna profană aureola sfintei vieți.

Așa că de acesta, și totă România Dunărenă nu se găsește un singur sat, al căruia nume să fi luat din nomenclatura sfintilor, precum în Franța, de pildă, statistica ne însiră uă sută și optă-decă și una de localități, numite Saint-Amand, Saint-Affrique, Saint-Calaix, Saint-Donat, Saint-Gobain, etc. etc.; fără a mai vorbi de Spania și de Italia.

Nuiai în Ardealu ne întimpină din când în când căte unu sătulește cu nume de Sân-Petru, Sân-Mihai, Sân-Paul; dar originea acestui botez anormală nu este nici de cum românescă, ci simplu uă traducere literară a denumirilor maghiare : Szent-Mihálytelke, Szent-Péter, Szent-Pál.

Sunt vr'o dece localități dîse Sân-Crai, unguresc Szeut-Király, dupre numele regelui Stefan, cu a cărnia memorie Români n'a că face, fiind uuu principale curate maghiare și unu sfântu curatul catolic.

In unele locuri însă, neplăcerea naturală a naționalității de a croi sfinti fără trebuință a indemnătu pe Ardeleani de a nu-i admite nici chiaru în uumile celor traduse alle satelor, modificându arbitrariamente *Szent-Jánoshegye* în *Nucet*, *Szent-Agota* în *Agnita*, *Szent-Ersébet* în *Gusturi*, și așa mai departe

Acăstă repulziune firescă a poporului român contra totu ce compune pestrițul cortegiu alăturiu fost uică făntână a modestiei clerului nostru, căruia nu i-ar fi lipsit, de sicur, nici capacitatea, nici dorința, nici tentația de ași atribui și elu atrăgătoarele privilegii și beneficile ale tăgnuei sacerdotiale din Occidente.

Pe la începutul secolului XVI, când patriarcul Nifon, obicită cu spiritul superstitios alături Grecilor, s'a încercat a merge înainte totu pe acea cale în România, unde îl invitase Radu-vodă cel Mare, principale și toti boerii îi strigăra cu indignație :

(1) *Neculcea, Letopis.* t. 2, p. 199.

« pasă și ești din țără, că viața și traiul și învechitărele tele noți nu
• le putem răbdă, că strică obiceinurile noastre! » (1)

Unu Hildebrand, unu Sixtū V, unu Alesandru Borgia, ar fi devenită blândă, ca mielneșeii, în mijlocul unei asemenei națiuni.

Ceia ce făceaă fără nici ușă sfîrșită jesuicii și capucini din Spania, din Franția și din Italia, unde însăși Papii le dedeaă exemple de cea mai turpidă demoralisare, nu se putea trece în România.

Uă bănuială ori-câtă de mică despre abuzurile clerului era adeseori de adjunsă spre a rescula în contră la totă poporațiunea unei localități.

Astfel, unu crizovă de la Matei Basaraba din 1649, aflătoru în Archivul Statului din București printre actele episcopiei Argeșu, dice că toti locuitorii orașului, atât mireni, precum și preuți, « făceaă de rîsu și de măscară pe călugării monastirii, aruncându-le « năpăști că umblă cu femeiele. »

Unu altu document, din 1636, de asemenea în Archivul Statului, anume din pachetul monastirii Bisericii, ne povestesc că năvăitatea patriarcală, cum nescă moșnenii, cărora li se părea a fi nedreptățită de către administrațiunea sănătății locașu, « au mers la casa monastirii de-a sudită călugărului de lege și i-au făcută destulă « vală și destulă scărbă. »

Nu este nicăuă monastire în Moldova să în Muntenia, care să nu se fi încredințată în acest mod, într-unu timp său în altul, prin propria sa experiență, despre imposibilitatea unui regim teocratic în țără noastră.

Până și în cîntecele poporare ale Românilor se restrânge acest modă liberalismul alăturiu naționalu, după cum se poate judeca, bună țără, din următoarea doină :

- Ardă-te-ară focul, pădure,
- Să-i cădă sub o secuie!
- Arde-ară lemnele din tine,
- Cum arde ânima 'n mine
- Să'mă facă drumă până vecine,
- Si de susu din monastire,
- Unde zacă în părăsire

(1) *Archiva istorică a României*, t. I, partea 2, p. 138. — Cf. *Magazinul istoric*, t. 4, p. 237.

« Să veđă cădură de copile,
« Care mă sfârșescă de dile,
« Și să veđă pe draga mea,
« Care m'amă ţubită cu ea
« În copilăria mea !
« N'ară avé locă în pămîntă
« Și l'ară bate Domnulă Sfântă,
« Ciné m'a călugărită
« Și de ea m'a despărțită !
« Eu n'amă fostă de pusniciă,
« Ci amă fostă de voîniciă ! . . . » (1)

Însă lipsa totală a sfintilor și pozițiunea absolutamente subordonată a clerului, deși sunt duo fenomene foarte caracteristice și amă puté dice nepilduite în analele poporelor creștine, totuși nu constituă încă siugurele noastre probe, cumcă Români n'aă fostă nică uădată fanatică, după cum pretindă aceia ce ne acusă astăzi de persecuționă religiose.

Unu poporă, preocupată peste mesură de cestiuni bisericescă, ceea ce este uă consecință ordinariă a unei nature bigote, este expusă fatalmente de adă nascere la o mulțime de secte religiose, din dată ce diferite împregiuri, de pildă slăbiciunea individuală a capului eclesiastic și vr'uă criză de desorganisare în sinul clerului, permitând spiritelor de a nu simți pentru unu momentu mâna de feru a castei sacerdotiale.

Eă înțelegă cuvîntul lui Dumnezeu mai bine decât vecinul meu, își dice atunci fiă-care dintre membrii cei mai esaltați ai unui asemenea popor, căutându sprijinul ambiciosei săle pretensiunii în virgula Scripturei, dacă scie carte, său la casă contrariu în visele unei imaginaționi brute..

Adeptii naivi său amăgiți, nu întârziă a se grupa în giurul eresiarului, și etă că uă sectă e gata.

Acăstă observație se raportă nu numai la creștinismu, ci la totalitatea religiunilor : India este unu furnicară de disidențele cele mai bizare în dogme și în culturi, éru mahometismulă numără peste patru-deci de varietăți, mai multu său mai puținu abătute de la doctrina primitivă a Al-Corauului.

(1) *Alexandri, Poesie popolare*, ed. 2, p. 229.

Unu teologu francesu a publicat su cincis tomuri o interesanta istoria a eresurilor, nascute in cursul unui singur secol de la 1700 incocce, in feluritele partii ale lumii. (1)

Efectul naturalu alu sectelor religiose este generalmente o iritatiuue reciprocă, o ură neîmpăcată, o gónă neîmplănădită, ce merge de cele mai multe ori pönă acolo, încătu desbină pe frate și pe tată de fiu, dupre cum acesta s'a veđutu în oribilele lupte diutre Francia catolică și Francia protestantă din secolii XVI și XVII, séu în istoria puritanismulu britanicu.

Bulgari, Greci, Muscalii, Poloni, tóte pöporele de 'npregiurul nostru, fără a mai atinge analele Occidintelui, aú suferit, mai în toți timpii, de plaga disidentismulu religiosu, pe care nu l'aú cunoscutu nema Români.

Nici nă dată străbuñii nostri nu ši-aú bătutu capul de a ghici principiul unitaru séu dualismulu lui Dumnezeu, ca manichei séu albigesi; nici uă dată ei nu s'aú apucat de a cântari elementul numanu alu naturei lui Cristu, ca gnosticii séu arianii; nici nă dată nu le-a trecutu prin capu de a cerceta cu d'amenuntul genealogia pre-cisă a Sântului Spiritu, ca ereticii bizantini din evul-mediu.

O sectă religioasă e unu lucru cu totul necunoscutu în istoria Românilor.

Este mai multu de cătu atăta.

Dibăcia politică a Austriei reuși a separa pe frații nostri din Ardelel în duo confesiuni, dintre cari una se alipi către papismu, pe cându cea-laltă remase fidelă tradițiunilor greco-orientale.

Orí-cine înse a visitat Transilvania, studiând'o ce-va mai departe de cătu pönă la băile dela Elypatak și dela Zajzon, n'a pututu a nu se convinge, că natura cea preconcepătă a naționalității române a dejucatul cu desevêrșire tóte calculele diplomației austriace.

Este cu puință de a trăi ani întregi într'uă casă cu duoii Ardeleni, fără a sci că unul din ei recunoșce supremația papei, pe cându cel-laltu o négă.

La Abrud, în munții de aură ai Transilvaniei, unde este obiceiul de a boteza fiili dupre ritul tatălu și fetele dupre confesiunea mamei, ni s'a întemplatu a vedé noă-însine mai multe familie, com-

(1) Abbé Grégoire, *Histoire des sectes*; Paris 1828.

puse din tată ortodoxă, mamă catolică, fiș ca și tată, fete ca și mama, și mai pe d'asupra incă uă fiică calvină, remasă dela uă altă nevestă, locuindu toți sub același acoperiș în armonia cea mai perfectă.

In secolii trecuți, cându călătorii străini întrebau pe unu Român despre felul religiunii săle, străbunul nostru respunde la toți și la fie-care : « sum Român de legea lui Sân-Paulu ». (1).

Încă în vîcîlul XVII esista în satul Nemoesci uă bisericuță, umbrită de unu arbore secularu, sub care tradițunea națională afirma, cum că aru fi predicată însuși apostolul. (2)

Sașii din Transilvania, cându se prilejesc cuiva vr'uă nenorocire, obicinuesc pônă astă-dî proverbul « l'a lăsată ca Sântul Paulu pe Română : *er hat sie verlassen, wie Sanct Paul die Bloch* ».

Epoca marelui luminătoru alu gițiloru fiindu anterioară colonisărî Daciei de către legiunile lui Traianu, este invederată, că tîrdatele de mai susă se raportă nu atâtă la ofigină, precum la caracterul crestinismulu în România.

Doctrina apostolului Paulu a fostu totu dé-nna fundamentul religiunii nôstre naționale, și în adeveru nișc unu Părinte alu Bisericii nu s'a aretată vr'uă dată mai opusă bigotismulu sub tîrdatele și cu tîrdatele resultatele săle.

Crestinul nu face nișc uă distincțione de grecu și de barbaru, de cărturaru și de vulgă, de evrei și de păgănu ; era prima dogmă a Sântului Paulu.

Cetătenii să asculte pe principiï și pe magistrații loru ; dicea elu mai departe, făiă a fi cugetată, măcaru în trîcătu, la principiul teocraticu alu autorității sacerdotiale.

Crestinismul trăesce prin adeverul său, iar nu prin formalitate, nu prin precepte, nu prin ordonanțe, nu prin litera legii ; înveță, în fine, sublimul filosofu alu Evangeliului.

Iată de ce, « *crestini de legea lui Sân-Paulu* » în tôtă puterea cuvîntului, Români n'aă octroiată nișc uă dată nimenui uă diplomă

(1) Unu documentu din 1536 în *Monumenta Hungariae historica*, pars diplom. t. I, Pest, 1857, p. 368. — De assemenea *Reichersdorff, Chorographia Moldaviae*, ed. 1595, p. 50.

(2) *Ilia, Ortus variarum in Dacia religionum*; Klausenburg, 1764, p. 15.

de sanctitate, nu s'aș certați nicăi uă-dată pentru subtilități de teologii, nu s'aș fi găsi cu atât de "naintea abusului clerical", n'aș cunoaște și nici uă-dată convulsiunile bigotismului, n'aș persecuta și nici uă dată pe cei de altă credință!

II.

PROTESTANTII IN ROMANIA

Sub numele genericu de protestanți, noi înțelegem și totușe confesiunile occidentali, căte protestară în diferite timpuri în numele drepturilor rațiunii contra credinței șerbe și surde a catolicismului, deslipindu-se apoi de către despotismul centraliu alui Romei papale spre a forma cercuri religiose separate și independințe, basate mai multușe și mai pucinuș pe principiul liberului scrutinuș individualuș.

Englesul Wicleff pusese în secolul XIV prima temeliă a tuturor doctrinelor protestante ulterioare, stigmatizându cu energie imoralitatea clerului catolic, fără a cruța însăși nefalibila persoană a papei.

Bohemul Iónu Huss transplantă în Europa continentală ideele reformatorului britanic, formându ușă sectă compactă și devotată, a cărăi propagandă se lăția cu răpediciunea fulgerului.

Se scie în ce modu perfidia cardinalilor și mișelia împaratului Sigismund atrase prin linguisiră și prin promisiuni pe curațiosul capu alui hussiților dinaintea conciliului dela Costanța, unde trădarea l'a asasinată apoi sub forme de esteriore de justiție; se mai scie însă, totușu dată, că acestă nedemnă cursă, urmată de proscriptiuni și de crudimii incusitoriale, nu servi, ca totușu-dé-una, decâtă numai la întărirea nouei religiuni, a cărăi rețea se întinse în curându peste totușe provinciele limitrofe germane, polone și maghiare.

Nu este aci locul de a povesti eroicele lupte ale hussiților contra forțelor coalisate ale papismului, nicămiraculosele victorie ale faimosului Zizka, nicăcăderea sectei mai multu prin obosela de a totușu invinge decâtă prin efectul de a fi fostă biruită, dupre expresiunea lui însuși papa Pius II.

Nn vomă atinge de asemenea strînsa legătură de filiațiune între murindul hussitism și nascînda reformă a lui Martin Luther, doue verige învecinate ale unuia și aceluia-și lanțu.

Ceea ce ne interesază acumă, este specialmente rolul acestei prime manifestațiuni a protestantismului în privința toleranței religiose a străbunilor noștri.

Uă bulă papală de la Eugeniu IV, din 1444, arătă, în termenii cei mai clari, că deja atunci, adeca d'abia trei-decă de ani după moartea lui Iónu Huss, sectarii sei, goniți în toate direcțiunile de trăsnetele catolicismului, găsiră unu refugiu, uă primire, uă bucată de pâne sub cerul României.

Intr'uă altă bulă cu două ani mai posterioară, anume din 1446, acela-și papă se exprimă și mai limpede, dicându : « afămău că cea mai mare desplăcere, cum că în regatul Moldovei să ară fi adăpostită multime de eretici, mai că sămă din abominabila sectă a Hussiilor. » (1)

Confruntându datele cronologice, apare lămurită, că acăstă primă numerosă imigrăție a sectarilor lui Huss în Moldova trebuia să se fi întemplată cam pe la anul 1435, adeca după ce în bătălia de la Lipan de lungă Praga, între partitul catolic și între acel protestant, căzuse după uă eroică rezistență ultimul capăt alăturiilor și demnul succesor al lui Zizka, Prăcopiul cel Mare.

Pe la 1460, deja sub domnia nemuritorulu nostru Stefanu vodă, uă nouă glotă de hussiți veni se cără ospitalitatea Românilor, fiindu persecuții în Ungaria de cătră regele Mateiu Corvinu, său mai bine dicându, de cătră fanatismul episcopilor catolici.

Nemino nu poate pune la îndoială religiositatea ortodoxă a lui Stefanu cel Mare, care nu lăsa a trece nică unu anu fără să zidescă căte uă biserică, nu lăsa a trece nică uă lună fără a înzestra mănăstirile cu daruri în bană și în natură, nu lăsa a trece nică uă septembrie, nică uă zi, nică uă oră, fără a o semnală pînă unu actu de devotiu, bună oră prin impunerea unui postu publicu, prin pelerinajul la grota vre-unui eremitu, prin transcrierea unui exemplarul de Biblia și altele, toate cu ajutorul și cu sfatul venerabilului mitropolit Teoctistu.

(1) Kemény în Kurz, Magazin für Geschichte Siebenbürgens, t. 2, p. 49.

Ei bine, acestu principie, atât de pravoslăvnică, nu se sfii totuși a primi sub aripa protecției săle, nu numai pe hussiți cei găsiți de mai nainte în țără, ci încă și pe cei sosiți din nou de grăza Unghurilor.

Locul aședării neuorociților fugari, formându uă colonia omogenă și numerosă, era mai cu sămă la Prut; unde industria lor zidi case, clădi templuri, sădi viile, și astă-felă dede nascere orășelui Huși, al căruia nume conservă până astă-dă memoria fundatorilor sei.

Acăstă origine, indicată deja de multă de către istorici maghiari,⁽¹⁾ se poate verifica acuma, într'un modă mai pe susă de oră-ce băuuială, multămită unui prețiosu documentă, estrasă din Archivale Vaticane, și pe care noi îl vom atinge mai pe largă cu câteva rânduri mai la vale.

După moarte mařelui Stefan, fiul său Bogdan celu Orbă, atrasă, pe semne, priu pitorescă situațivne și salubritatea climei, și alese în Huși punctul reședinței săle ordinare, după cum se dovedește prin numerosele crisoare, datează mai târziu din acestă tărîgușoră.

Preșința personală a priucipelui și a curții săle în mijlocul unor eretici, contra căror fulgeră totă Europa, n'a turburată nică de cum siguranța religioasă a hussiților, lăsată să'șă păzescă îu liniște credințele cele moștenite de la Ionu Huss și întărîte prin însu-și săngele martirului de la Costanța.

Preste unu secolu și jumătate după prima aparițione a protestantismului în Moldova, Ungurul Georgiu Vasari, secretarul episcopal de Camenița în Polonia, scriea următoarele rânduri către nunțiul papal, Italianul Vincenzo da Portica, cu data din 20 August 1571:

« Vă înscriințezu, cum că Michail Tabuk Fegedin, predicatoru și forte elocinte, Maghiară de origine, ne-a adusă la cunoștință că Unguri, stabiliți în Moldova, anume în orașele Huși și Roman, precum și în satele de pe'nregiură, ce-va ca la doue miile de omeni, retăciți diuț'untăi în eresul lui Iohu Huss, au imbrătișată acum religiunea catolică ». (2)

(1) *Timon, Imago Hungariae; additamentum.* p. 27, după ediționea Cassoviae, 1734. — Cf. *Chronicon Fuchsio-lupino-oltardinum*, Coronae, 1847, p. 25, nota.

(2) *Theiner, Monumenta Poloniae et Lithuaniae; Romae, 1861, t. 2, p. 762*

Seria faptelor de mai susă , adecă cele doue bulle papale , funda-
ționea Hușului sub Stefan celă Mare , împregătirea reședinței lui
Bogdan celă Orbă și , în fine , raportul Ungurulu Vasari , concurgă
a ne procura următoarele concluziuni istorice rigurose :

1. Hüssitii au fostă primiți în România tocmai atunci , cându nu și
puteau află nică unu locă de adăpostă în totă Europa .

2. Cu totă barbarismul secuhilor XV și XVI chiară în țerele
cele mai civilisate ale Occidin'elui , acăstă sectă protestantă , în totă
cursul său existinței săle , nu suferi din partea strămoșilor nostri cea
mai mică umbră de persecuție .

3. Toleranța Românilor , pentru toate religiunile în genere , era
atâtă de absolută , în cătă fără a face însă propagandă altora , ei per-
miteau tuturor celor de altă credință de a și mări numărul pro-
seliților , convertindu-se unii pe alții .

Astă-fel , pe când protestanții din Moldova deveniau catolici ,
fără nică unu semnă de desplacere din partea străbuuilor nostri ,
catolicii din Tera Românescă , vice-versa , deveniau protestanți și aru fi
putută deveni chiară musulmană , fără ca Români să le fi arătată
cea mai mică părere de reu de a nu și vedé intrându mai bine în
sinul ortodoxismului .

Celebrul Giovanni Botero , carele scriea în epoca lui Michaiu Vi-
tezul , basându-se pe relaționi autentice din cancelaria papală , ne
dă următoarea prețiosă notiță statistică despre starea religioasă a Terei
Românescă :

« In Tergoviște se numără uă miă de case de Români ortodoxi și
« doue-deci și două case de catolici , Sași și Unguri , posedându acolo
« două biserice , una a săntului Franciscu , astă-dî derămată , și cea l-
« altă a sănței Maria ; dar în lipsă de unu preoțu catolicu , ei se ser-
« vescu cu unu păstoru luteranu , precum se face acesta de asemenea
« la Câmpu-Lungu , unde sunt noue sute de case , dintre caru patru-
« deci de Sași , și în Rîmnicu , unde acestiia stăpănescu doue-deci de
« case ». (1)

După calculul mediului , generalmente aprobată în statistică (2) , nu-

(1) Botero , *Relazioni universali* ; Veneția , 1600 , t. 3 , p. 95.

(2) Cibrario , *Della economia politica del medio evo* ; Torino , 1861 , t. 2 ,
p. 47.

merându-se căte cinci locuitori de fiă-care casă în tărguri ordinare și căte săse în orașe mai mari, ne încredințăm astă-felă, cum că pe la 1590 populația Tergoviștei nu trecea peste 6200 de omeni, erau aceia în Câmpu-lungului d'abia se redică la 4000, dintre cari totă aproape 350 de catolici luteranizați, afară de vr'uă sută în Râmnicu, adică în totalu vr'uă 450 până la 500 de proseliți protestanți.

Precum vedetă, de parte a exercita cea mai slabă acțiune reprezentativă contra religiunii protestante, Românul, din contră, nu numai să acorda libertatea cea mai deplină a confesiunii și a cultului, ci încă să îngăduie de a propaganda credințele sele, ori de a îmbrățișa ea însăși altele, totu atâtă de contrarie tradițiunilor bisericei ortodoxe.

In Moldova catolicii convertiți pe hussiți, în Terra Românescă luterani convertiți pe catolici, erau străbuni nostri privați în ambele casuri cu sânge rece la aceste lupte de teologie, fără ca să le trăcă măcar prin cugețare de a converti ei pe aceia, ce mâncau pe pămîntul nostru pânea și sarea românescă.

In acăstă toleranță religioasă pentru protestanți, România nu faceau nică uă dată vr'uă diferență între numerosele secte, eșite din sinul marii revoluției spirituale, care dede uă nouă față Europei în secolii XV și XVI.

Vădurăm deja mai susă pe hussiți și pe luteranii.

In 1555 a visitată România însuși Italianul Francesco Stancaro, unul dintre ereticii cei mai esaltați din epoca Reformei, ale căruia opiniuni extreme contra divinității lui Cristu revoltau egalmente pe discipoli luu Luther și pe aă lui Calvin.

« Stancaro a plecată la Români : Stancarus abiit ad Valachos », scriea atunci celebrul Melanchton într'uă epistolă către amicul său Camerarius. (1)

Secta evangelică avea, de asemenea, uă bisericuță și unu păstoru alu său la Râmnicu, despre care se găsesce uă mențiune sub anul 1642. (2)

Amu puté immulti esemplele, dacă intenția noastră ar fi de a

(1) *Epist. Melanchtoni ad Camerarium* pag. 688; apud Ossolinski. Wiadomości historyczno-krytyczne, Lwow, 1852, t. 4, p. 363 nota.

(2) Cronica lui Kraus, ap. Kurz, Magazin, t. 2, p. 212.

schița istoria religiunilor în România, pe cândă modestulă plană ală lucărării de față ne silescă a ne mărgini strictamente în cestiunea toleranței, pe care credeam că amu limpedit' o îndestulă în privința protestantismului, încât să se ne fiă permisă a trece mai departe la situațiunea istorică a catolicilor în țera noastră.

Dar nu !

Ni se va spune, poate, cum că istoria română nu este lipsită nicăea de unu momentu óre-care de gónă religiosă contra protestantisimului, și anume în Moldova pe la 1563, după mórtea lui vodă Iacobu Heraclide Despota, mare partisanu ală Reformei, ce adusese în țără mai multe familie de protestanți de diferite secte și susținea prin tóte mijloacele lătirea doctrinelor luterane în România.

Catastrofa lui Despota a fostă uă revoluțione politică, erănică de cum religiosă, și dovedă este că poporul, mai nainte de a îmbucni flacără, cerea de la acestu principie, într'uă sgomotă adunare țerănescă de pe câmpul Hotinului, nu ca să scotă pe eretici din țără, ci numai ca să depărteze de lóngă sine pe consiliarii cei rei, deși totu-d'o-dată forte pravoslavnici, între cari vocea Românilor indică mai cu sémă cu iritațione pe unu vladică curat ortodox (1).

După mórtea lui Despota, aă fostă urmărișă uă bucată de timpu toți amicii sei politici, de tóte riturile, crestine și necrestine, fără deosebire, atâtă Spaniolii cei catolici, precum Nemții cei reformați, precum Grecii cei pravoslavnici, precum Armenii cei schismatici, precum Evreii cei rabbiniști . . . dar nicăi uă persecuțione religiosă !

Crima națională consista atunci de a fi fostă cine-va dintre ómenii fostului principie, fără a fi întrebătu, dacă se iuchină lui Dumnezeu după ritualul papei, ală patriarculu de Ecimiadzin, ală Talmudu-lui séu ală confesiunii de Augsburg. . .

(1) Sommer, *Vita Jacobi Despotae*; Vitebergae, 1587, p. 36.

III.

CATOLICISMULU IN ROMANIA

Materialurile, relative la toleranța străbunilor nostri îu respectul ritului apusenii, fiindu în genere și-n numerose, suntem să liți pe d'uă parte a subdivide acestu capitolu într'uă seriă de secolă, éru pe d'alta de a alege din fiă-care numai elementele cele mai puçinu cunoscute predecesorilor nostri pe câmpală istoriei naționale.

§ 1

SECOLULU XIV.

Ilustrul Mironu Costinu, în poemul său polonu despre fundarea țerelor române, dice că Săși și Unguri aru fi fostu primii locuitorii așa orașelor moldovene și inuntele, aduși de către Negru-vodă și de către Dragoș din Ungaria și din Transilvania, intr'adinsu pentru ca Români să se potă ocupa numai cu treba ostășescă, locuindu pe câmpie și prin sate, unde formați cete de arcași și de călărași, gata în totu momentul a sărgăetta și a da pinteni calului (1).

Cu alte cuvinte, majoritatea populațiuni române urbane din secolul XIV aru fi fostu catolică, ceea ce ne explică oarecum facilitatea, cu care chiar unii principi români din acea epocă se indemnaseră a imbrățișa ritulu occidental, iar mai cu seamă Lațco-vodă din Moldova și Alessandru Basarabu din Muntenia, ambi cam de pe la anul 1350 (2).

(1) *Dunin-Borkowski, Pisma (Opere); Lwów, 1856, t. 1, p. 239—274. — Archiva istorică a României, t. 1, part. 1, p. 167-168.*

(2) *Șincaiu, t. 1, p. 338 — 339. — Theiner, Monumenta Hungariae, t. 1, p. 691.*

Noi înse, lăsându cu totul la o parte faptele deja cunoscute din istoricii precedenți, mai alesă din Sulzer, din Benkő și din Engel, ne vomă mărgini a atrage aci atenția numai asupra unui actă, conservată în originalulă latinescă în Archivulă Capitolului din Alba-Julia și pe care nu lă citată până acum, din întemnare, nici unul din înaintașii nostri.

Documentul se începe așa :

« Vladislavă, cu grația lui Dumnezeu și a Regelui Ungariei, domnul Terrei-Românescă, banul Severinului și ducele de Făgăraș, anunțăm mila și favorea noastră tuturor credincioșilor nostri cetățeni, indigeni și coloniști de origine națiunea său limbă, din totă intinderea Statului nostru, ori-și-căți vor fi profesându ritul și invocarea Sântei Biserice Romane. »

Apoi principalele constată și recunoscă vechiulă dreptă alături episcopiei catolice din Ardeal de a avea totușă-dăuna cu reședință în Târta Românescă căte unu episcop suffragan, adeca dependinte dela ea, dupre cum ilă avusesese deja sub părintele lui Vladislavă-vodă și sub cei-l'alți predecesori ai săi.

În fine, documentul se încheie în următorul modă :

« Așa dară noi poruncim cu asprime tuturor castelanilor, comiților, judecitoru și celor-l'alți oficiali ai nostri, ca să nu cutede pricinui, atâtă disulu episcop suffragan alături episcopului de Transilvania, precum și oménilor din cortegiul său, nici o pedecă, supărare său turburare, ci din contra să-lă susțină prin totu felul de favori și de adjutore oportune, dupre cum este placerea noastră; datu-să în Argeș, în serbatorea Verginei și Martirei Caterina, anulă Măntuirii 1369 » (1).

In fața acestui actă de înaltă toleranță religiosă, noi întrebăm, șă ce specie de valoare mai potă avea teoria cea nouă a șiarului Troim-peta Carpaților, cum că catolicii n'ară fi posedată nici o dată dreptul de a avea unu episcop alături loră în Târta-Romanescă?

Acăstă aserție e cu atâtă mai ciudată, căcătă autorul său, devenită actualmente extra-gelosă pentru esclusivismul pravoslav-

(1) Batthyanyi, *Leges ecclesiasticae Hungariae*; Claudiopoli, 1827; t. 3, p. 217.

nică , a fostă tocmai dumneauă acela , diu pénă căruia egise cu căță-va auă mai 'uaină următoră anatemă rimată contra ortodoxiei :

- « Frumosă'ți e natura , o bellă România !
- « Avută și intinsă e vesela'ți cîmpia ,
- « De Dunăre șădată , umbrită de Carpați .
- « De țăără fi dată norocul cătă aș de la natură ,
- « De n'aș fi fostă trădată de bruta impostură :
- « Corligionarii , ce aș privită de frați . . .
- « Ați fi mai onorată , ca nă suroră mai mare ,
- « De runcle'ți d'aprópo , cc te ncsocotescu !
- « Prinr'uă fatalitate , fusești greșită tare
- « De te rupsesă de Roma . O , ritul celă grecescu ! . .
- « Acăsta'ți este culpa de n'affi măngăere'
- « In sinulă cască telle , în care cu placere etc. » (1)

§ 2

SECOLULU XV.

Nică nuă principe românuă nu s'a arătată vre-uă dată mai revuitoră petru prosperitatea bisericei ortodoxe , decum cronicile și documentele ni reprezentă anume pe domnul moldovenesc Aleșandru celă Bună , ală cărnia regimă imple mai totă prima jumătate a secolului XV , formându nuă lungă intervală de pace esterioră și de organizațiuie internă , adecă uă adverată auomaliă în situul unei totalități pline de neastempără , de lupte , de furtună , de amestecătură .

Cronică lui Urechiă descrie pe largă activitatea cea eclesiastică a acestui principie înțeleptă și devotă :

« Făcută două moaștiri mari în Moldova , Bistrița și Moldovița , și le-a înzestrată cu multe sate și cu veciu și cu helește și cu vestmiute scumpe și cu odore .

« Și dacă s'a vedută luminată în ciunica domniei , în dnoi auă aî domniei săle , fiindă mai întregă și mai cu miute decâtă cei trecuți și înaintea domniei lui , și multe uevoiudă spre cele de folosu susținută seă , adusă cu mare cheltuială din teră păgână sfintele moște și a marelui muceuicu Ioanu Novi și le-a pusă întru a sea vestită

(1) *Bolliacu , Odă la România .*

«cetate, ce este la orașul Sucevei, cu mare cinstă și polivală (laudă),
«de ferirea domniei săle și de paza scaunului său.

«Și astăzi datează a trimis la Patriarhul de la Resărărit de a luă
«blagoslovenia și a făcut mitropolit și î-a dat scaunul său săntă mo-
«nastire în orașul Sucevei să fie mitropolită, lângă curtea domnească,
«dându-i multe sate și ocișe (moșie) să fie de poslușanță (ascultare)
«santei mitropolie; dată și ușa semnă de ținuturi în eparchia mitro-
«politului, făcându-l epitrop legii.

«Mai făcută și alături după mitropolită, la săntă
«monastire în orașul Roman, și în dete eparchia ușa parte de ținu-
«tură pe sub munte în jos.

«Mai făcută și alături treilea episcop la monastirea Rădăuți, și e-
«parchia î-a dată ținuturile din tera de susu despre tera leșescă.

«Dacă a așezat vladicii, le-a făcută cinstă mare, că le-a pusă
«scaunele de așezat din dreptă Domnului, mai susu, adecă mai
«aproxime de Domn, decât toti sfetnicii. » (1)

Ei bine, tocmai acestuia principiu atât de pravoslavnicu, acestuia a-
amicu alături patriarcului constantinopolitanu, acestuia amatoru de moște,
acestuia fundatoru de monastiri și de episcopate, a fostu totu-d'uă-dată
unu protectoru declarat alături catolicismului; pe care ilu profesa în
totă libertatea soția sa, fiica unu magnat maghiar din Transil-
vania.

Încă în anul 1646 se află în biserică catolică de la Baia ușa an-
tică inscripționată latină, pe care a copiat-o atunci călătorul Marco
Bandini în interesanta relaționă inedită despre starea papismului în
Moldova, și care sună în traducere așa:

«Acestu templu în onoarea Pre-fericitei Fecioare Maria s'a edificat
«în anul 1410 de către Ilustrisimul Principe Aleandru-Vodă; a
«căruia consortă de pirosă memoriă Margareta zice aci sub baptiste-
«riu, odihnește în viața eternă până la Răsurrecție, a-
«minu.» (2)

Să trecem acum în Tera Românească, unde domnia Vladu-Vodă
poreclit Dracul, tatălui faimosului Țepeș, nu mai puțin cunos-
cătoru decât fiu-seu prin ușa energie de feru în administraționă in-

(1) *Letopis*, t. 1, p. 103, 104.

(2) *Kemény, Ueber das Bisthum zu Bakov*; în *Kurz, Magazin*; t. 2, p. 15.

terioră a Statului și prin uă vitejiă eroică în focul unei bătălie, în cîțu uă poemă germană contimpuréna despre expedițiunea de la Varna mărturisesc, că puternicul Sultan Amurat nu se temea de nimenei, ca de « Trakte gross waida van Walachei. » (1)

In archivul monastirii franciscanilor din Cluj se păstrăză următorul act, descoperit de către reposatul comite Iosif Kemény, și pe care noi nu credem de prisosu de a'lui traduce aci în întregul său:

« Ion Vlad, cu grăția lui Dumnezeu domnul Terei Românesc și
« ducele țerelor de Amlaș și de Făgăraș, facem atenție prin acăstă
« scrisore pe toți, cine o va vedea, cei de față și cei viitori, cum că iată
« Serenisimul Domnului Sigismund, cu grăția lui Dumnezeu regele
« Romanilor, Ungariei etc. suzeranul nostru, la a cărnia curte ue
« aflăm acum din cauza unor afaceri fără grave, avându a tri-
« mite uă sémă de venerabili și religioși frați din ordinea minorită-
« loră în părțile Terei Românesc, lipsite actualmente cu totul de
« măngâerea spirituală a sântei biserice Romane; aşa dară, pentru
« ca acei frați să potă avea din parte-ne totu felul de ajutoru, de
« protecție și de favore, ordonăm și recomandăm cu stăruință,
« sub pedepsa celei mai aspre nemulțumiri a nóstre la casu de oră-ce
« abatere, tuturor și fie-cărui din locuitorii Terei Românesc, fie
« călugări, fie boeri, fie de oră-ce demnitate, condițione, statu sau or-
« dine, intru cătu sunt supuși jurisdicțiunii nóstre, ca să fie datoră a
« acorda acelor frați totă cinstea cuvenită preoților românescii,
« lăsându-i a lucra și a veghia la propagarea și la conservarea cre-
« dinței ortodoxe dupre propriul lor ritu, îngăduindu-le libera in-
« trare și libera sedere, fără a'li turbura, fără a'li supera și fără a'li
« vătăma cătu-și de puçinu în mergere și în întorcere, fiudu la miș-
« locu autoritatea și testimoniu acestei scrisori a nóstre, pe care
« amu ordonat a redacta marele nostru vornicu, espediându totu-
« de-uă-dată, pentru uă mai mare siguranță, noi însă-ne uu dupli-
« catu scrisu în limba diplomatică a Terei Românesc. Dată în Nü-
« remberg, în părțile Germanie, a lui Februarie în 8-aile, anului
« 1431 » (2).

(1) Karajan, *Gedichte Beheim's*; in *Quellen und Forschungen zur vaterl. Geschichte*; Wien, 1849, vers. 732—742.

(2) Kurz, *Magazin*; t. 2, p. 45.

Cată se observăm în trăiești, că tocmai în timpul petrecerii lui Vlad Draculă la Nürnberg, de unde eliberase crisovală de mai sus, împăratul Sigismund, despre care noi vorbirăm deja în capitolul precedent, se ocupa cu organizarea unei imense persecuții sistematice contra sectei hussiților : astăzi se află acolo față în față, unul lângă altul, un monarх de prima ordine dându exemplul netoleranței religiose celei mai inviergunate, și unu micu principе românesc, ce nu se sfiea a declara în gura mare, că tōate confesiunile crestine sunt de uă potrivă « ortodoxe », fie-care din punctul de vedere al proprietății seū rită.

Alesandru celă Bună clăindă templuri catolice alătura cu biserice române și Vlad Draculă recunoscând preușilor papistași absolutamente accleași drepturi și aceeași considerație, de cari se bucura clerul nostru național ; ne scutescă de trebuință de a mai enumera aici uă mulțiune de alte probe de estrema toleranță religiosă a Românilor în privința ritului occidental în tot cursul secolului XV ; cu atâtă mai ales, că dintre toți cei-l-alti principi anteriori și posteriori din acea epocă, nică unul n'a fost mai pravoslavnic de cătă Alesandru celă Bună, nică unul n'a fost mai crudu de cătă Vlad Draculă, nică unul prin urmare nu putea fi mai dispuș pentru nisice acte de fanatism și de gónă. . . .

§ 3

SECOLUL Ū XVI.

Numele lui Négoe-vodă este totu atâtă de poporară, totu atâtă de simpatică, totu atâtă de eternă în memoria Românilor, ca și suvenirea lui Mircea seū a lui Stefană, a lui Alesandru celă Bună seū a lui Mihai Vitezulă, deși acestu principie n'a domnită nică măcară deces au și n'a căscigată nică măcară nă singură bătăliă.

Amică cu tōate puterile învecinate, iubită de către poporulă seū, fericită în sînul său familiei sale, trăindă în pace chiară cu turbulentă și ambițioasa boerime, elă n'a cugetată, în totu intervalul regimului seū, de la 1512 pînă la 1521, de cătă numai la înflorirea bisericei

române, pe care o considera totuști-dă-una, mai multă poate decum arău fi fostă de cununie, ca uă parte integrantă din ecclisia ecumenică orientală.

Totuștă vieta lui Négoe-vodă se reduce, mai multă séu mai puțină, la următoarea serie de fapte evlavișe, dintre cari numai uă jumătate arău fi fostă suficiente spre a fi putută procura unui rege francesu său germanu splendoreea canonisațiunii:

1. D'abia urcată pe tronu, îndată să grăbi a scôte uă frumosă edițiu a Evangeliului, esecutată cu mău luxu, ce arău face onore chiară artei tipografice de astăzi (1).

2. Edifică superba biserică de la Argeșu, gloria architectonică a României, séu mai bine dicându, unul din monumentele cele mai strălucite ale architecturei eclesiastice orientale în genere.

3. Scrise în limba română uă serie de tractate de filosofia morală, conservate într'un codice din secolul XVII în biblioteca națională din București, și în cari la totuștă pasul, cu cale séu fără cale, transpiră profunda preocupațiune teologică.

4. Fusese amicul personalu celu mai intumu alu patriarcului constantinopolitanu Sântul Nifonu, care l'u numia cu efusiune «fiu alu seu sufletescu»: πνευματικὸν τέχνον (2).

5. Nemulțumindu-se de a înzestra cu bogate daruri monastirile române din Muntenia, întinse bine-facerile séle chiară asupra sântelor locașuri din Moldova (3).

6. Ferindu-se de alianță cu uă principesă neortodoxă, luă de felei pe Despina Milița, fiica Despotului serbescu Lazărul Georgievici.

7. Cheltui miliōne pentru susținerea aproape a tuturor monastirilor grece din muntele Atosu, din Constantinopole, din Sinae, din Ierusalimu, etc., încătu cronicarul contimpurén eslamă cu emfasă, incurcându și desnaturându uă multime de numi proprii: «să dicem și de'mpreună, tóte căte sunt în Europa, în Tracia, în Ellada, în Acheia, în Iliricu, în Campania, în Elispodu, în Misia, în Macedonia, în Tetulia, în Sermia, în Lugdunia, în Peflagonia, în Dalmatia, și

(1) Odobescu, în *Revista Română*, t. 1, p. 816.

(2) Engel, t. 1, p. 198.

(3) Wickenhauser, *Moldowa oder Beitrage zu einem Urkundenbuche*; Wien, 1862, t. 1, p. 77.

«În tîrte laturile , de la resărită pôuă la apusă și de la medă-di pôuă «la medă-nopțe , tîrte sfintele biserice le hrănia , și multă milă pre- «tutindea da, și mai vîrtoșu pe cei ce se străiau priu pustie, și priu «peșterc, și prin schituri, fără de nică uă scumpete hrănia » (1).

Și totuși, ori-cătu de devotat ritulu ortodox, Négoe-vodă uu era uică de cum fauaticu séu bigotu, după cum se vede forțat a o mărturi însuși cronicarul în cestiune , adăugându îndată după pâsa- giul de mai susu următorele caracteristice cuviute : « și uu numai « treziniilor fu bună, ci și pagânilor. »

Pe uoi însă , îu casul de façă , lăsându la uă parte tîrte cele-l-alte religiuu, ue intereséză rolul acestui priucipe, îu adeveru evan- gelicu, esclusivamente îu privința catolicismului.

In 1519, ședêndu îu scauuulă apostolicu ilustrulă Papa Leoue X, pe care nu putea să uu'lă respecte nică chiaru fusuși Luther, uuă ambasadoru romănescu fu auunciatu la curtea Romei , presutându-se îu uumele ambiloru principi, ce domniau atuuci în țerele uostre, Né- goia-vodă diu Muuteuia și Ștefanu celu Teuéră diu Moldova.

Scopulă ambasadei era rugăniutea de a fi iuclusă România de- 'mpreună cu tîrte cele-l-alte Staturi creștine la evenualitatea ueei aliauțe comuu contra Otomauilor; fusa particularitatea, ce ui se pare a fi mai remarcabilă în acéstă ocasiune, este că pré-ortodoxul suveranu ală Terei Românesci , deși amicu ală lui Nifonu și ală Greciloru, totu-si uu uita de a cere beuediciuua papală uu numai pentru propria sea persouă , ceea ce s'ară putea socoti ca uuă termeuă de politeță, ci fucă peutru ambi seii fi, pe cari îi citéză anume, éru capulă catolicismului îi respuude : « te, fili Bassaraba , et dilectos fi- « lios Theodosium et Petrum filios et descedeutes tuos etc. » (2)

Dar proba cea mai elociute despre absoluta libertate a cultului catolicu îu România în secolul XVI , se coprinde mai cu sémă îu istoria lui Bartolomeo Brutti, uuă persouagi d'abia cuuoscută pôuă acum autorilor uoștri , de și viața lui abuudă îu tîrte elementele , diu cari se compuuie în geuere uă celebritate politică.

Albanesu de origină , eștă diu aceiași familiă cu marele viziru Siuau-pașa , Brutti îmbrățișase de juue cariera diplomatică, serviudă

(1) *Archiva istorică a României*, t. 1, part. 1, p. 147.

(2) *Theiner, Monumenta Slavorum*, t. 1, p. 571.

d'ântei Venețianilor (1) și apoi Spaniolilor în negoțiările loră la Constantinopole, unde le era de uă imensă utilitate nu numai prin fineța spiritului seū, ci încă prin cunoșința limbeî turce și prin legăture personale cu maî mulți demnitarî ai imperiului otoman.

In 1580, într'unu raportu oficialu alu ambasadorulu francesu în Turcia De Germigny către regele Enricu III, ne întîmpină de uă dăta următorul detaliu biograficu :

« Brutti, ce fusese întrebuită d'impreună cu Don-Marillano, « ambasadorul regelui Filipu II, la împăcarea Spaniei cu Pórtă « Otomană, apoi arestată în Lezina pentru nescă prepusuri, de aci eliberată după mórtea vizirulu Mehmed-paşa, mișlocise restituirea « actualului Domnului alu Moldovei și, niergându acum de curêndu în « acea tără, primi acolo o resplată strălucită : qisul principelui « făcu capu peste călărimă și pedestrime, fi dăruî venitul unei vame « în valoarea anuală de 3000 galbeni, și mai hărăzi pe de asupra « tótă avereia, remasă după unu boeră, ce fusese esecutată pentru « uă crimă..... » (2).

Etă dară aventurariul nostru semi-albanesu, semi-venetianu, semi-spaniolu, stabilitu în Moldova, la curtea lui vodă Petru celu Schiopu, asupra cărnii esercita, firesce, tótă influența unu vechi bine-săcătoru și totu prestigiu]u unu omu deprinsu a înverti lucrurile.

Brutti era catolicu declarată, și totu-și nimene în tótă Moldova, unde poporul nu se prea temea de Petru celu Schiopu, eră boerii și jucau pe degete după placu și după voe pe acestu principe moile și speriosu, n'a protestat contra numiri unu papistașu la una din cele maî principale demnități ale țerei, fără a mai vorbi despre cele-alte beneficie materiale, enumerate în raportul de maî susu alu ambasadorulu francesu:

In adevără, cumcă catolicii erau legalminte admisibili la toate funcțiunile Statului, pôu ce regimul fanariotiloru n'a introdusu principiul neromănescu alu esclusivismulu ortodoxu, doavadă este, că unu mare numeru din generalii lui Mihaiu celu Vitezou aú fostu Unguri, eră succesorul seū, Radulu vodă Ţerbanu, principe maî puçinu

(1) *Bulengeri Historia sui temporis*; Lugdani, 1619, p. 283. — *Mauroceni, Historia Veneta*, Venetiis, 1623, in-fol., lib. XIV, an. 1591.

(2) *Charrière, Négociations dans le Levant*; t. 3, p. 913, nota.

anibitiosuș, dar nu mai puçinuș bravuș, dodecă totă armata română în mânele unui Italianuș de la Cremona, contele Atillio Vimercati : « General Sergente Maggior del principe Radulo » (1).

Însă Brutti nu se multămăia de a figura eluș însușii în divanul celuș pravoslavicuș aluș Moldovei, ci concepu vastul planuș de a întorci totă România spre catolicismuș, îndemnându cu acestuș scopuș pe Petru celuș Schiopuș de a invita în țără vr'uș căți-va predicatori jesuiți, pe caruș, negreșituș, finalul clerus din Polonia, fără interesatul intr'uș asemenea conversiune, s'a grăbituș a'i trimite la cea d'ântăei cerere.

Totă pieșele, relative la acéastă mare afacere, sunt publicate în prețioasa colecționne a lui Theiner.

In corespondința sea cu nunțiul papaluș Anibaluș di Capua, Brutti se intitulează : « Gran Camarier di Moldavia et Capitano di Lapusna », era Petru celuș Schiopuș îl uș numesce și mai pomposuș : « magnus • « aulae nostrae magister ».

In Moldova se numera atunci ca la 15,000 de catolici, în cea mai mare parte Sași și Unguri.

Bisericele loruș posedau în liniște case, moșie, venituri destuluș de însemnate, precum, de exemplu, acea de la Cotnaru avea anualmente peste 500 galbeni.. (2).

Incercarea jesuitiloruș nu reuși, de și nimeni nu s'a gădituș măcaru de a'i persecuta cătu-șii de puçinuș, ci s'aș retrasu ei enșii de bună voie, vădendu cu mirare și cu nemulțamire unuș poporuș estraordinar, asupra căruia teologia nu producea nicuș uă impresiune, încătu totă abilitatea și totă rétorica fiiloru lui Ignatiuș de Loyola se isbiă în zădaru contra stâncei de granituș a indiferentismuluș.

Brutti însă rămasă mare și tare în totuș cursuluș domniei lui Petru celuș Schiopu, mai cu sămă de cându unuș vără aluș seu, anume Sinan-pașă, ajunse la culmea puterii pe longă Pórtă Otomană.

In 1591, peste unuș-spre-șeze ani după sosirea acestuș veneticuș în Moldova, nouluș principê Aronu-vodă, numită în locul lui Petru celuș Schiopu, porunci armașiloru ca să înneče pe Brutti în Nistră.

Acéastă oribilă mórtă fost'a ea uă pedepsă pentru criminalele séle

(1) Spontoni, *Historia de la Transilvania*; Venetia, 1638, p. 208, 233. — Cf. Bethlen, *De rebus Transilvanicis*, ed. 2, t. 5, p. 392.

(2) Theiner, *Monumenta Poloniae*; t. 3, p. 5, și altele.

uneltiri contra bisericei ortodoxe? avut'a ea ore în vedere cestiunea catolicismului? perit'a ore nenorocitul diplomată din causa confesiuni séle?....

Nu!

Religiunea n'a jucat nici celu mai micu rol în acéstă catastrofă.

Unu cronicar polonu contimpurenu, catolicu elu însu-șii, constată forte limite motivul faptului.

Brutti fiindu milionară, împrumutase nesce banii lui Aronu-vodă încă mai nainte de a ajunge acesta la domnia.

Prințipele preferi acum mai bine a înecea pe creditorul seu, de cătă a' plăti daatoria.

Este totul..... (1).

§ 4

SECOLUL XVIII.

Tragica mórte a lui Mihaiu celu Vitézul semnaléza pentru Români începutul secolului XVII, uă epocă de tristă transițiune. Între timpii anteriori de gloria națională și între rușinosul periodu posterior de apesare fanariotică.

Amară plângere străbunii nostri perirea eroului de la Călugereni, a căruia vietă, să se mai fi prelungită încă puçinu-puçinu, ne-ară fi scutită de două secoli și jumetate de suferințe, realizându-de pe atunci regatul Daciei lui Traianu.

Nu credemă însă, ca Români cei ortodoxi să fi jelită cu uă durere mai profundă catastrofa vitezulu Mihaiu, decum a' jelit'o papistași din Téra Românescă.

In biserică catolică de la Târgoviște se conservă uă mică cronică monastică manuscrisă, pe care ne-a comunicat-o în copiă d. profesorul Aronu Craiică, și unde, sub anul 1601, după asasinatul lui Mihaiu celu Vitézul la Turda, ne intempiu următoarea frumoasă esclamațiu:

« Va! acelui Mihaiu-vodă peri pré curându! Elu fusese unu pro-tectoru alu nostru, făcându să reînfloréscă acéstă biserică deja în

(1) Bielski, *Kronika polska od 1587 do 1598*; Warszawa, 1851, p. 164.

« trei rânduri ruinată , și etă de ce noi estragemă pentru memorie
« din cronică românescă istoria resbelelor săle » (1).

După acestui elocintă exemplu de toleranță religioasă a Românilor din Muntenia în privința catolicismului la începutul secolului XVII, s' o mai vedemă acum pe la sfîrșitul seu , utilizându aceiași cronică papistașă de la Tîrgoviște, în care aflăm următoarele :

« In anul 1679, domnul ř Constantiu ř ř Serbanu din familia Can-
« tacuzenilor ne hărăzi multe proprietăți și se pregătia chiar
« a edifica templul , dacă după dece ani de domnia nu l-ar fi sur-
« prinsu mórtea ».

« In 1689 domnul ř Constantinu Brancovénu realiză gândul pre-
« decesorului seu , restaurându biserica și turnul , și hărăzindu-ne
« două clopote și alte bunuri » (2).

Cată să nu uităm , că ambii acesti principi , atâtău Constantinu ř Serbanu precum și vestitul ř Brancovénu , au fostu fără devotății eccliei orientale , pentru care ultimul și suferită mai apoi cu totă familia sea martirul celu mai oribilu din mănele Turcului , ceea ce ridică , negreșită , cu atâtău mai susă generositatea purtării loru în respectul catolicismului .

Trecându acum la Moldova , ne-ar fi de adjunsă de a cita aci următoarele două documente :

1. Unu crisoavă de la Duca-vodă din 1665 , Iuliu 7 , în care dice :
« Dat' am cartea domniei mele rugătorului nostru arhiepiscopului
« de la episcopia cea ungurescă din tîrgu din Bacău , să fie tară și
« puternică cu cartea domniei mele a căuta și a ține în țera domniei
« mele , după obiceiul loru , pe toți Unguri și Sași , cari sunt pa-
« pistășii de lege , de cuscriă , și de cununiă , și de sânge amestecatū ,
« cari se voru aduna rudă bărbătă cu femeia ; și desugubină (glóbă
« pentru crime capitale) să nu aibă trébă șugubinarii , cu Unguri nici
« cu Sași , ci să aibă trébă numai episcopul ce mai susă scriemă ,
« și de alte adetiuri (obligaționi consuetudinare) după cum scrie
« obiceiul loru de vîcă , pre unii ca aceia se aibă a'i judeca și a'i
« globi și a'i certa (pedepsi) , carele după vina sea , cum este obicina
« (datina) loru . . . »

(1) In *Archiva istorică* t. 1, partea 2, p. 48.

(2) Ibid.. p. 53.

2. Ună crisoare de la Antoniu Rosetti, din 1675, Decembrie 14, care sună aşa :

« La toți slujitorii... pentru rugătorul nostru Ion Zambateiū
• Burcușă, episcopul unguresc de la episcopia ungurescă din tăr-
• gul Bacăului și pentru toți preuii se și și țircovnicii, carii sunt
• din clirobul bisericei lor... ca să aveți ați lăsa în pace de dajde,
• de zloti, de leii, de taleri, de orti, de sulgiu, de ilișu, de untu, de
• miere, de sēu, de piei, de carre, de joldu, de podvodă, de caii de
• olacu, de desetină de stupi, de goștină de mascuri și de oia.... și tu,
• șoltuză (primar) și cu părgari (municipali) de acolo din tērgul
• Bacăului, întru nemicu să nu învăluți și să nu-i amestecați cu
• tērgul, precum a cărti de miluire și de la alii Domnii... și voi,
• pârcalabî (prefecți) de la acelă ținută, să nu vă amestecați în ju-
• dețele lor... fără cătă ce voru fi greșeli mari de furtisaguri, să
• aveți atunci trébă a le cerca.... » (1).

Prin urmare, ca și în timpii precedenți, catolicismul se bucura în Moldova și în Téra Românescă, în totu cursul secolului XVII, nu numai de libertatea religioasă cea mai absolută, ci incă de mai multe privilegie escepționale, precum, bună ora, de uă jurisdicțiune canonica independentă, de unele imunități fiscale, și de alte prerogative, pe cari nu poate să le acorde astă-dăi nici chiar legislațiunea Statelor din Occidente.

Și să nu și închipuiescă cineva, cum că uă asemenea estraordinară toleranță națională aru fi avută dreptă organu numai autoritățile civile ale țărelor noastre.

Nu !

Clerul românesc era totu-d'a-una în acéstă privință nu mai pu-
cinu liberalu de cătu poporul, de cătu boerii, de cătu principii.

Astă-felu în a doua jumătate a secolului XVII, mai mulți catolici din Moldova îmbrățișându din diferite impregiurări religiunea ortodoxă, vicariul papal se adresă personalmente către celebrul Mitropolit Dosoftei, celu mai ilustru părinte alu bisericei române, și către cei-alii patru episcopi diocesani, cari toți l-au priimit cu cea mai mare afabilitate, eliberându-i îndată unu actu, în puterea căruia era permis tuturor catolicilor, ce trecuseră deja la ortodoxie, de

(1) Vedî ambele documente în *Foaia pentru minte*, 1845, p. 25 și 37.

a se reîntorce la ritul lórú primitivú , fără nică uă temere din partea administrațiunii laice și ecclastice a țerei.

Étă înseși cuvintele archiepiscopulu catolic Petru Parchevich din 1670 :

« Accessimus Metropolitanum Provinciae et Diocesanos Episcopos
« Schismaticos Valachicos , rem serio proponendo , obtinuimus ab
« omnibus favorabiles literas , ut si qui ex nostris velint ad pristinum
« Catholicorum statum redire , possint et valeant... » (1).

Desfideam pe oră-cine de a descoperi ceva analogă în analele celorlalte popore : făcutău vre uă dată astă-felă catolică pentru protestanți ? muscalii său greci pentru papistaș ? musulmani pentru creștinii ? sunniții pentru šiitii ? uă sectă reformată pentru vrăuă altă sectă ?....

Noi uniu în zadară ne sgândărimă memoria spre a găsi măcară unu singură exemplu de uă abnegațione religiosă atâtă de sublimă !

Ba încă din contra , pe cândă clerul românescă autorisa pe cei întorși la ortodoxia de a reveni la ritul occidental , tocmai în același timp , adecă totu cam pe la 1670 , étă ce scriea într'uă situațione identică unu preută papistaș , stabilită în Muntenia :

« Uă Româncă din Cămpu-lungă , mălită după unu catolică , pri-
« mise religiunea bărbatului său ; murindu înăsă acesta , ea redeveni
« ortodoxă d'impreună cu duoii fi și sei .

« O dómne ! dacă ară fi în puterea mea , pe nesce asemenei fințe , eș
« le-așu bicău cu crudițe pe piață publică , le-așu stigmatiza cu sem-
« nul infamie perpetue , și le-așu forța a se reîntorce în sinul bise-
« ricei mele ! » (2).

Ce enormă diferență între săngerosul limbajul alu acestuia fanatică din Europa cea civilisată și între dulcețea eminente evangelică a mitropolitului și a episcopilor din barbara România !....

Să ne fiă iertată a nu vorbi nemică despre secolul XVIII , căci nu este alu nostru , ci alu aceloră lăpedăture din Fanară , pe cară fi respinsese cu desgustă din sinul său naționalitatea gréacă , și pe cară

(1) *Kurz, Magazin*, t. 2, p. 70.

(2) *Relatio de statu Valachiae*, în *Engel, Gesch. d. Walachei*, p. 116.

urgia Cerului, bătêndu'șă joeă de omenire, și puse apoă pentru ună vîcă întregă în fruntea posterității lui Traian !

Să spunemă numai atâta, că până și în acea infernală epocă, liberalismul naturală alături poporului român încerca să se luptă, din cîndă în cîndă, contra bigotismului bizantin, ce se impusese țerei ca uă nouă specie de beilică.

Operele filosofului dela Ferney găsăiau ună resunetă pe termenii Dunării, și revoluționarul Carra, ce petrecuse mai mulți ani în România, observă cu acăstă ocasiune :

« Gustulă autoriloră francesă arăputé deveni aci ună obiectă de comereciu, dacă patriarculă de Constantinopole n'ară fi amenințată « cu mănia lui Dumnezeu pe totă acea ce arăcutea să citească căr- « țile scrise de catolici și mai în specie de Voltaire !... » (2).

(2) *Histoire de la Moldavie*; Paris 1778, p. 219.

IV.

MAHOMETISMUL IN ROMÂNIA

Originalurile tractatelor noastre cu Turcia nu mai există de multă ; dar nu este cu neputință de a le restabili îre-cum, dacă nu în literă, celu puținu în spiritu, multămită indicațiunilor, conservate peici pe coleau în cronicile naționale, și a căror veracitate, în acăstă privință, se justifică pe deplinu prin însăși natura factică a secolarelor relațiunii ale Moldovei și ale Terei Românești cu imperiul otomanu.

« Români, — dice Cantemiru, vorbindu aci despre ambele ter- « murî ale Milcovului totu-d'uă-dată, — deși împărătiei Turcului « banii a da legătu sunt, însă bisericele, lege, judecătile, obiceiele, « nesmintite și nebetejite și-le-aă păzită; copiii Românilor deciu- « ială a fi, precum alte supuse crăie pată, n'aă suferită; medgită « turcescă a se zidi, său biserică în giamia a se preface, până la vre- « mile noastre n'aă vedută » (1).

In respectul Moldovei, cronicarul Nicolae Costinu mai specifică apoi, cum că definderea de a edifica templuri musulmane în țerră ar fi formată anume punctul alii 9-lea din tractatul lui vodă Bogdan celu Orbu cu sultanul Baezid II din 1512, resumându sensul articlului în următorul modu :

« Turci nu voru puté cumpăra pămînturi în Moldova, ori a « avé, său a se aşeda, nicăi a avé său a face giamie nicăi într'unu « chipu ». (2)

Cătu se atinge de Tera Românescă, istoria fraților Tunusli, basându-se pe alusiunile mai multor firmane posterioare, enumeră, pin-

(1) *Cronicul Romano-Moldo-Vlachilor*; Iași, 1835, t. 1. p. 92.

(2) In *Cogălnicianu, Archiva Românescă*; ed. 2. t. 2. p. 265.

tre condițiunile tractatului luî vodă Vladislav Basarab cu Pórtă O-tomană din 1460, următoarele clausule esențiale :

« Turciî, ce vorû veni în țéră pentru comerciu , vorû fi datorî să
« arête de unde și din ce locu sunt, și după ce vorû cumpéra séu vorû
« vinde marfă cu derădicata, numai în orașe, éru nu și în alte locuri,
« se vorû întorce fără întârziare înderetu ; ei nu vorû fi liberî a lua
« nici servitoru nici servitôre dintre Românî, nici să aibă locu deo-
« sebitu pentru închinăciunea loru. . . . » (1).

Așa dară, este positivu, cumcă străbunii nostri nu permiteau nici de cum Turciloru de a clădi în țéră templuri musulmane , ceea ce constituă, negreșită, unu actu de netoleranță, însă politică, éru nu religioasă, de vreme ce mobilul celu învederatu alu Româniloru era curatu numai téma de a nu deveni cum-va unu pașalîcu otomanu.

In adevărû, maî nainte de luarea Constantinopolii , pe cându Os-manlâii nu se păreau incă a fi destulu de periculoși, multimea loru împela România fără cea mai mică pedecă din partea străbunilor noștri.

. Pe la 1454 unu marturu oçularu povestia, că a găsitu piețele Muntenie totu atâtu de pline de Turci ca și de Românî : « in als gros-
« ser menig als dy walachen selbst.... » (2)

Cuvântulu « kirvanu » séu « kervanu » ne întimpină în crisoivele muntene deja de pe la 1480 (3), ceea ce coroboréză într'unu modu filologicu întinderea vechiului negoțu otomanu în aceste țere.

Însă , chiaru în urma în cheiarii tractatelor celoru restrictive cu Pórtă , Româniî totu incă aú avutu sntu de ocasiuni ca să probeze , cumcă sciû a tolera religiunea musulmană întocmai ca și pe cele-lalte, maî bune séu maî rele.

O carte domnescă de judecată, din 21 Iuniu 1560, sună așa :

« Intru Domnul Cristu bine-credinciosul și multu-piosul și au-
« tocratul Petru voevodu , fiul marelu Mircea voevodu , cu grația luî
« Dumnezeu și cu darul dumnejescu stăpânul și domnul a tótă Téra-
« Românescă , amu bine-voită domnia mea , cu curată și luminată
« ânimă , a da acestu pré-cinstiș și de preferință crisoju domnescu

(1) Traducerea luî Sionu , p. 69.

(2) In *Archiv des Vereins fur Siebenburg. Landeskunde*, N.F., t. 2, p. 163.

(3) *Venelin*, p. 122.

« sântei și dumnezeesci mitropolie, care este marea biserică dom-
• nescă din Tergovisce, unde se serbăză Inăltarea Domnului Dum-
• nedeu și Măntuitorului nostru Iesu-Cristu, ca să îl fie moșia totu
• satului numit Aninosa cu totu hotarul, fiindu-i vechiă și dréptă
• proprietate, cumpărătura reposatului Basarabă-vodă dela jupanița
• lui Milco și dela fiul său și dela ginerele lui Milco anume Nanu,
• dreptu 20,000 de aspri; iar după aceia părintele vladică kyr Efremu
• dela acelui săntru locașu avându judecată de 'naintea domniei mele
• cu Hamza Turculu și cu némulu lui pentru acelui satu ~~supra~~-disu,
• dicându Hamza și némulu seu, cum că Aninosa aru fi proprietatea
• loru, deci domnia mea am cercetat și am pus la cale aşa,
• ca Hamza și némulu seu să aducă 24 de boieri, să jure ei de 'naintea
• domniei mele că satul Aninosa este în adevărul alor; apoi
• de 'mpreună cu acei 24 de boari pusu-m'am domnia mea a
• căuta din nou cauza acelu satu, și am citită crisoile tuturor
• domnilor precedinți, și am constatat, cum că incă moșul lui
• Hamza perduse satul Aninosa pentru trădare în dilele reposatului
• Vladu-vodă Călugerul, carele dede atunci acelui satu jupânuil
• Milco... » (1)

Iată dară stabilitu de secoli in Muntenia, nu lîngă Dunăre, ci
tocmai in munți, unu nému întregu musulmanu allu Turcului Hamza,
ai căruia străbuni stăpănisera în linise satul Aninosa, servindu
domnilor și terei de o potrivă cu toți Români, până ce unu moșu
alor seu căpuse pe la 1510—1512 in disgrăția lui vodă Vladu-Că-
lugerul.

Asemenei Turci trebuiau să fi fostu pe atunci destul de numerosi
in Muntenia, de vreme ce crisovalu lui Petru celu Schlopă notifică
faptul ca pe unu lucru fără ordinaru, arătându limpede, că Aninosa
nu se cuvinte lui Hamza, nu pentru că e Turcă, ci pentru că nu are
dreptate, căci altu-felu, cu totu păgănătatea sea, principale nu s'ară
fi sfitii nici decum de a'i da o precădere chiară asupra venerabilului
mitropolit Efrem!

In Moldova ne intimpină totu pe atunci o altă specie de colonie
musulmane nu mai puținu curiose.

(1) *Ibid.* p. 175—178.

Acolo tractatele cu Pórtă Otomană, mai esplicite în acéastă privință de cătă acele muntene, precum s'a putută deja observa mai susă din comparațiunea textului lui Nicolae Costină cu alu fraților Tunusli, nu îngăduiauă sub nică ună cuvîntă aședarea Turciloră în țără, înse numai a Turciloră, iar nu și a celoră-lalte naționalități mahometane.

Italianulă Giovanandrea Gromo, carele cunoscuse Moldova cam pe la 1564—70, dice între altele :

« Sunt și uă trei-sute de cotune locuite numai de Tătari, cari se luptă sub stăgurile domnului țerei contra tuturorii inamiciilor loră de pe npregiură, cu aceiași credință, ca și însiși Moldoveni... » (1).

Nérmăjulă Georg Reichersdorff, ce visitase România cu yr'o trei-deci de ani mai 'nainte, aflase acolo nu trei-sute, ci până la cinci-sute de stabilimente tătărescă, dii tre caii se vede însă că o parte a emigrată apoï peste Prută séu peste Nistru, în intervalulă necontestabileloră desordini administrative și resbele civile.

Ètă ce dice acestă călătoră :

« Tătarii din Moldova servescă cu fidelitate domniloră țerei chiar și contra invaziunii celoră-lalți Tătari din afară. » (2)

Din acéastă poporațiune tătară esiră mai multe familie boerescă din Moldova, unele adjungându până la domnișă, precum Cante-miri și Cehauii, donă némură d'uă potrivă ilustre în analalele României, dintre cari celu d'ântei a esistat până mai de-ună-dă în Bucovina, cufindată în sérăciă și în obscuritate, éră cei-l-alți s'au desmembrată în mai multe ramure deosebite, atâtă de 'ncolo pre-cum și de 'ncoce de Milcovă, sub numele mai modernă de Racoviță.

În secolul XVII, afară de Tătarii cei colonisați, mai apară iucă în armatele moldovene patru și mai multe regimenteră séu capitaniatură de aşa numiții lipcani, (3) veniți din Polonia și în privința căroră noi suntem datoră a presintă aci câte-va detaliu, necunoscute istoricilor nostri.

La începutul secolului XV mai mulți Tătari, alungați din cîiburi

(1) *Archiv des Vereins*; N. F., t. 2, p. 43.

(2) *Chorographia Moldaviae; Coloniae*, 1595, p. 50.

(3) *Kantemir, Beschreibung der Moldau*; Leipzig, 1771, p. 210.

rile loră de lungă Volga prin furia luptelor intestine, căutaseră adăpostă în Lituania, căpetându de la principiile de acolo privilegiul de a rămâne mahometană.

Până la regele Sigismund III, bigotă din școala jesuitismului, posteritatea acestor emigranți primitiv se bucura în deplină linisire, pe același picior cu totii locuitorii creștini ai Lituaniei, de diferențele drepturilor ale cetățeniei polone.

Iu 1609 se începu de-uă-dată uă găză sistematică și incusitorială contra neuorociților musulmauți, și u'a mai încetată, mai multă său puțină, până la însă-și căderea Poloniei. (1)

Acăstă fu cauza venirii unora dintre ei în Moldova, unde au fostu primiți cu brațele deschise, ca totii acei ce oferiau cu sinceritate săngele lor pentru apărarea hotarelor țerei, fără deosebire de origine și de credință. (2)

Se nasce acum întrebarea, cum de pe naștere totii acești Tătară din Moldova, Lipcani și ne-Lipcani, vechi și noui, precum și Turci și colouisați din Muntenia, de a satisface în libertate prescriptele religiunii musulmane pe teritoriul română, de vreme ce nu posedau nicăi un templu de cultul lor?

Cestiunea nu e anevoie de rezolvătură pentru orii-cine a studiatu măcaru în trăcătă dogmele proorocului de la Mecca.

Totă lumea este uă giamă, — dicea Mahomed.

Edificarea templerilor nu se poate considera ca nă necesitate religioasă, ci simplu numai ca uă faptă meritóriă.

Băile școlele, spitalele, sunt mai plăcute lui Dumnezeu decâtă zidurile unei găinie.

Orice loc puru său purificată poate servi pentru religiositatea unui adevăratu musulmanu, făcându ca și templul.

Fă pe păretele casei telesemnul numită « kâble », carele arată direcțunea spre Mecca, și apoii iuchină-te în pace lui Allah și Profetului său. (3)

(1) Czacki, *O Tatarach*, în *Dziela*, Poznan, 1845, t. 3, p. 312.

(2) Vezi scrierea mea *Baba-Noracu*, în *Romanul*, 1868, Aprilie.

(3) Cantemir, *Sistema religiunii mahometane*, (rusescă); Petersburg, 1722, în-f., p. 175, 216. Acăstă carte, de uă raritate foarte mare chiară în Rusia, se află în biblioteca mea.

Precum vedetă, Tătari și chiar Turci nu aveau nică uă trebuință absolută de gămie spre a putea gusta în România totă plenitudinea toleranței religioase.

Însă ceea ce probăză, mai bine de cătă oră-ce alta, cum că poporul român nu se gândea nică-uă-dată la mahometismu, în desele săle ciocnirii cu păgânii, este vechia baladă națională despre « Codrénul de la Movilă ».

Acestă prețiosă monumentă de literatură noastră poporară, compusă pe la începutul secolului XVII, pe când domnia în Moldova vodă Aleșandru Iliaș, adjunse până la noi în gura țaranului sub două forme, ce se deosebescă mai cu seamă prin următorul variantă.

Intr'una cântărețul dice :

« Domnule Măria Ta !
« Tu pe Greci nu 'l asculta,
« Că ei vlața ță-oră scurta !
« Grecu-î fiară dușmănosă,
« Grecu-î limbă veninosă,
« Ce pătrunde pôn'-la osă !... »

Iu cea-l-altă formă, în locu de Grecu apare Turculu :

« Turcu-î fiară dușmănosă,
« Turcu-î limbă veninosă,
« Ce pătrunde pôn'-la osă !... » (1)

Prin urmare, Grecul celu pravoslavic și Turcul celu mahometan sunt absolutamente totu una în ochii Românilor, încătu avemă dreptul de a mai repeta încă uă-dată, cu uă convictiune întărită și mai multă prin seria probelor de mai susă, cum că netoleranța părintilor nostri în respectul Osmanlăilor a fostu totu-d'a-una curată politică, éru nică de cum religiosă.....

(1) *Alexandri, Poesie poporare*; ediția 2-a pag. 90, 95.

V.

A R M E N I I.

Ritulă arménă se poate considera mai multă ca uă sectă esită din biserică ortodoxă, decâtă ca uă confesiune deosebită.

Este remă rigurozitate a postului, obiceiul de a celebra Crăciunul în aceea-și zi cu Apă-botăză, și altele de acăstă natură, sunt nisice diferențe pré-secundare pentru a constituī distincțiunea unei eclesie.

Și totușii Grecii au manifestat totuș-dé-una unu despreț suprem și chiar o ură invăpiată contra religiunii Armenilor, mergându cu calomnia până acolo, în cătă să împute acestei pacinice și industriose naționalități scandalul de a adora pe unu câne. (1)

Este de mirare, că până și străbunii nostri, atâtă de moderăți în toate cele-l-alte privințe, nu se puteau stăpâni de unu felu de necaz contra Armenilor, motivată pe de uă parte prin viața posomorită și ascunsă a acestui popor, pe de alta prin avuțiele lui, în fine prin fabulele, ce le inventeză ori-și-unde invidia și le măntine misteriul.

« Arménulă plătesce glóba, » dice cu ironia unu vechi proverbiu, éru templul armenesc se numesce în limba nostră vulgară nu « biserică, » ci « capisce, » ca și alu idolatrilor.

Unu cântecă haidecescă cântă :

- « Vomă coborfi noă la teră
- « S'omă imblăti la săcară
- « Până 'n mândra primăvără,
- « S'omă ești la codru éră,
- « La marginea sesului,
- « La capetul codrului,
- « În calea Arménulu » (2)

(1) Hudobazev, *Monumentele istorice ale religiunii armene*, (rusesc); Petersburg, 1847, p. 150—152, 207—209.

(2) *Romania literară*, suplem., p. VII, nr. 30.

A fostă ună principie moldovenescă cam smintită, fusă Română de origină, Stefană Rareș, care merse și mai departe decâtă hoții, comitându în privința religiunii celei mai neofensive unicul act de netoleranță, menționat în cronicile noastre : « pre Armeni, pre uniș « de bună voie, cu juriuște și cu daruri împlându-i, pre alții cu sila « I-a botezat. » (1)

Săpoi ce este și mai curiosă, tocmai acestă persecutoră iubă uă Arménă, cu care avu ună fiu, anume pe celebrul maș în urmă prin vitejile săle Ionu-vodă celu Cumplită, fncătă însăși găna contra ritului armenesc s'ară puté esplica, pe base psicologice, dacă nu prin caracterul nebunatecă alu principelui, inca prin fanatismul unei amante convertite la ortodoxia (2).

Lăsându insă la uă parte acăstă singură excepțiune de totă estrapagantă, generalitatea istoriei române ni arată pe Armeni, deși persiștări ore-cum în unele nevinovate idiotisme ale limbii noastre, deși trăindu camă în disarmonie cu voînicii de prin codri, totuși în faptă prosperând și forte multămiș pe țărini Dunării, unde ei se stabiliu mai cu preferință în Moldova, ce le veniau mai aprópe decâtă Tera Românescă în calea loră din Oriinte.

Biserica arménă din Iași a fostă fundată în anulă 1395, éru acea din Botoșani încă în 1350, adeca înainte de aşa numita descălecare a lui Dragoș. (3)

Pe la 1418, sub Alesandru celu Bună, alte 3000 de familie armenă, alungate din patria prin uă invasiune persiană, se aședară totă în Moldova, distribuindu-se mai cu sémă în orașele Sucéva, Hotină, Botoșani, Dorohoiu, Vasluiu, Galați și Iași. (4)

Este învederătă, că acăstă nouă coloniă nu și-ară fi îndreptată pașii spre România, să n'o fi precesă buna primire, pe care o avuaseră deja coreligionarii loră cei stabiliți de mai nainte.

In adeveră, înseși fontânele istorice ale Armenilor ni arată între ani 1415—1445 ună vladică alu loră în Moldova, anume Ave-

(1) *Urechia*, t. 1, p. 174. — Totă de acăstă vorbesce *Kazy, Historia Hungariae, Tyrnaviae*, 1737, t. 3, p. 80, într'ună pasajă, pe care Gebhardi, Engel, etc. nu l'au înțelesă, aplicându-lu către Bogdanu Lăpușnianulă.

(2) Vezi opera mea *Ionnă celu Cumplită*, Bucurescă, 1865, p. 6—7.

(3) *Soutzo, Notions statistiques sur la Moldavie*; p. 53.

(4) *Pray, Dissertations historico-criticae*; Vindob. 1775, p. 170. — *Wolf. Beschreib. der Moldau*, t. 2, p. 60.

dică, (1) érű peste ună secolă și jumătate, acestă episcopată eterodoxă avea în fruntea sea pe unul numită Iónă, a căruia reședință era în Sucéva, așcă chiară în antica capitală a Moldovei. (2)

Totuși acolo, pe la mijlocul secolului XIV, ună Arménă edifică uă monastire în numele Sântului Axentie, în partea occidentală a orașului, unde se conservă până mai de-ună-dată uă pietră sepulcrală cu inscripțiuuea : « aci jace Agopșa, fundatorul acestuia locașul în anul 1551. » (3)

Pe la 1600 Bogdanu Donovacu zidi érashi în Sucéva, în numele Pré-curatei Fecioare Maria, uă altă monastire, pe care o găsimu în flóre încă în 1707. (4)

In fața unoră asemenei fapte, estrase din monumentele armene proprie, érű nu din ale noastre, este imposibilă de a se mai îndoi cineva despre mărimea toleranței religiose a Românilor pentru acestuia în cursu de mai bine de cinci secole!

Următorul document din 1669, aflătoru în originalu în Archivul Statului din București, pachetul monastirii Golia, va servi a mai complecta concluziunea de mai susu, basată esclusivamente pe izvóre istorice externe :

« Adeacă ești Chirilă, șoltuzul armenescu de têrgu de Sucéva, și cum
« feciorul meu cu Drăghici, scriem și mărturisim cu acestu adeacă
« vîratu zapisu alu nostru, de nimeni nevoiți nicăi asupriți, ci de a
« nôstră bunăvoie, amu vîndutu a nôstră dréptă ocină și moșia, uă
« falce de viia la têrgu la Coftnaru în délul Mândru, între viia lui
« Ivanu potropopulu armenescu din josu și între viia lui Marco ar-
« inémulu din susu, care falce de viia ne-a fostu nouă moșia de la
« moșii nostri și de la păriuții nostri, acesta o amu vîndutu noī pă-
« rintelui Macarie egumenulu de la sânta monastire de la Golia de
« têrgu de Iași, dreptu cinci-deci de leii bătuți, și ne-a datu părini-
« tele egumenulu toți acești banii 50 de leii bătuți, intru mânalele
« nôstre, de naintea potropopulu Ivau celu armenescu de Su-
« cévă și feciorul seu popa Simionu și Cârstea ginelele Chirilei, și

(1) Barancz, Viețile celebrilor Armeani în Polonia (polonește), Lemberg, 1856, p. 55.

(2) Ibidem, p. 141.

(3) Ibid., p. 5.

(4) Ibid., p. 80, 31.

« Luca arménă , și Tudori neguțătorul și Mihalache neguțătoru și « de 'naintea a mulți neguțători și șmeni bini etc. » (1)

Acestu documentu , în care vedem preuți și potropopii armeni , pe de uă parte confirmă datele dejă cunoscute despre libertatea cultului loru în Roinănia , éru pe de alta ne mai înzestréză cu uă noțiune nouă fórte importantă , și anume , cumcă burgesia arménă era atâtă de respectată în unele orașe ale nóstre , încătu la Sucéva , bună șră , ea poședea uă administrațiune municipală separată , în fruntea cării se afla în 1669 Chirilă « șoltuză armenescu ».

Se scie , că cuvîntul șoltuză , derivatul din *Schultheiss* germanu , desemna altă-dată , în limba de dincolo de Milcovu , pe capulă municipalu , pe care Muntenii îl numiau « județu ».

Acéstă esistență a unei organizațiuni comuuale armene neaternate de acea românescă , ba încă tocmai în vechia reședință princiară Sucéva , demonstră ea singură înaltulă gradu de favore , nu numai religiosă , ci chiară politică , ceea ce este negreșită cu multă mai gravu , pe care străbunii nostri nu s'aș sfîrtu d'a o acorda laborioșiloru șpetă , veniți aci de sub pôlele Caucazului .

Cată să observăm , că Armeui scieau a se areta în impregiurările cele mai momentose destulă de bună patriotă română spre a fi meritătu cu totu dreptulă uă asemenea distincție.

In secolul XVI , sub vodă Iacobu Despota , pe cându boerii moldoveni se resculară contra acestuui nefericită martiru alu civilizațiunii occidentale , numai Armenii se întreceaă care de care în manifestări de devotamentu pentru dênsulă , fiindu espuși astă-felu , în urma catastrofei , a suferi tótă urgia iuvingătoriloru (2).

In 1671 , domnindu iu Moldova Duca-vodă , Arnăutu lacomu de bană și de sânge , Armenii aú fostu érăși cei de 'ntei de a lă parte la uă conspirațiune curală națională , în capulă cării se pusese faimosul serdaru Hâncu (3) , prototipul spiritulu de opozițiune în România , remasă nemuritoru prin proverbiul moldovenescu : « vodă vrea , Hâncu bă ».

Revolta fu nenorocită .

(1) *Archiva istorică* . t. 1 , partea 1 , p. 139.

(2) *Sommer , Vita Despotae* , p. 46.

(3) *Pray* , loco citato .

Conjurații aŭ fostă învinși într'uă bătălia de lângă Chișinău și siliți a fugi din țără.

In orî-ce casă insă, Armeniï se potă lăuda de a fi jertfită și ei capetele loră, astă-dată, ca și în timpii cei vechi, d'împreună cu părintii nostri, pentru isbânda causei române...

VI

LIPOVENII.

Romăuii numescă Lipoveni diferitele secte religiose esclusivamente muscălesci, dintre cari una avusese de fundator pe un eresiarcă Filipu, de unde i-a și remasă numele de Filipoveni, prescurtat apoi în limba noastră prin suprimarea unei silabe. (1)

De și numărul acestor secte este fără mare, deosebindu-se una de alta prin mii de nuanțe, totuși se obișnuesc în genere a le împărți în două mari categorii : *popovscina* adică eretici cu preuți și *bezpopovscina* sau eretici fără preuți. (2)

Dintre acești din urmă, secta cea mai periculoasă este aceea a așa numiților *scopiji*, ce se disting nu numai prin barbara mutilațiuie a ei-însuși, ci încă prin uă ardore criminale de a supune acestei operațiuni pe alții, căstigându adepti prin forță, prin îndupare sau prin corupție : ori-cine dintre denzi reușește a face două-spredece proselită, dobândesc venerabilul titlu de apostol.

Acăstă sectă, apărută în România pentru prima oară în secolul de față, a fost singură spusă la un grad de persecuție, în privința cării etă ce scrie unu Lipovenu născut și trăit în Moldova, într'uă operă, fără interesantă pentru istoria tuturor sectelor muscălesci din țările noastre :

« Scopiji au fost alungați din Rusia sub imperatul Aleandru I, fiind considerați ca cele mai fetide capre din turma lui Cristu.

« Căutându refugiu la Iași, ei fuseseră dintr-unii respinși din toate părțile, până ce alergăra, în fine, la mitropolitul Veniaminu, supli-

(1) Vernav, *Physiographia Moldaviae*; Buda, 1836, p. 16.

(2) Krasinski, *Histoire religieuse des Slaves*; Paris, 1853, p. 371.

« cându'lă cu umilință de a'ī protege, sub cuvîntūmînci unosă cumcă
« tôtă dissidință loră de cără biserica resăritenă n'a ~ consista de
« cătă numai în usulă de a se castra.

« Mitropolitulă, ca ună părinte îndurătoră, mai fiindă încă însese-
« lată prin ipocrisia loră, i se făcu milă de aceste oř retăcîte într'uă
« țéră străină, încătă ū luă sub ocrotirea sea, cu condițiunea însă
« ca eř se frecuenteze regulată biserica metropolitană, să se împărtă-
« șescă din sănțele Tajne căte de trei oră pe totuă anulă, și să nu mai
« castreze pe nimeni, mai cu sémă dintre Români.

« Cu acéstă rînduială scopiřii ař petrecută în Moldova aprópe
« două-deci de ani, bucurându-se totuđ-d'a-una de favórea mitropoli-
« tului.

« In sfîrșită, fiindă indusă în bănuială chiară de către cei-l-alti
« Lipoveni, cară se iritař de a nu posede celă puçină în aceiași pro-
« porțiune građele capuluř bisericei moldovene, mitropolitulă se de-
« cise într'o di a se încredință eluă însuși despre sinceritatea scopiři-
« loră, invitându-ă la ună prânđă și oferindu-le nesce bucate de carne,
« ceea-ce este în oróre la acéstă sectă.

« Puši în pozițione de a fi desmascaři, eř se turburară, începură a
« striga, și se aruncară cu ameuințări asupra archipăstorului, carele
« d'abia putu scăpa din mănele loră, fugândă și închidîndu-se într'uă
« odaiă.

« După acéstă probă, mitropolitulă, retrăgîndă protecțiunea ce o
« dedese scopiřiloră, ū lăsă pe mănele puterii laice, cu atâtă mai
« multă, că tocmai atunci eř mai cutedaseră a castra pe ună Română.

« Divanulă ū osândă la pedepsa de a fi împușcaři.

« Speriaři de acéstă otărire, eř parte emigrară în Téra Romă-
« néscă, de unde ař fostă siliř a trece în Turcia, parte căutară spri-
« jinulă consulatuluř rusescă, obligându-se înscrisă a nu mai castra
« pe nimeni ». (1)

Așa dară toleranța religioasă a Româniloră se întindea în fondă
pônă și asupra pernițiosej sekte a scopiřiloră, pe care autoritatea civilă
a țerei se vădu fortătă a o înfrêna numai în urma unoră violină și
abusuri nepomenite, fără să fi avută în vedere cătuř de puçină, său

(1) *Călugărulă Partenie, Călătoria prin Rusia, Moldova, Turcia și Palestina;* (rusescă); Moscva, 1856, t. 1, p. 178—180.

fără a fi cercetată măcaru, dogmele teologice, ritualul și cultul acestoru furioși propagandisti ai castrațiunii.

Câtă despre cei-l-alti Lipoveni, mai inofensivi prin eresurile loru, nemicu și nimeni nu îi-a împediatu nică uă-dată de a funda pe teritoriul românescu colonie întregă, de a zidi biserice și monaștriri în sensul propriu loru credințe, de a locui în orașe și prin sate, de a avea unu cleru separatu, mai pe scurtă de a usa de toate avantajele libertății religiose, fără cea mai mică săcană din partea administrațiunii civile și ecclastice.

Îtă ce ne mai spune în acăstă privință călătorul lipovenu, pe care ilu citarămă dejă asupra sectei scopitiloru :

« La distanță de patru poste de la Iași, nu departe de târgul Fălticeni, între apele Moldova și Siret, este satul Manuiloaca, « aici căruia totu locuitorii sunt Muscali heretici, în număr de uă sută « de case și mai bine, veniți aci din Rusia sunt acum peste 150 de « ani.

« In apropierea satului se află trei schituri, unde petrecu călugări și călugăritele loru.

« Acăstă coloniă nu profesă uă singură credință, ci mai fiă-care « dintre ei formeză căte uă sectă individuală, discutându și certându- « se mereu unii cu alții asupra puncturilor de doctrină ». (1)

Autorul lipovenu scriindu aceste rânduri în 1855, se constată dar, cum că satul Manuiloaca fusese fundată încă mai nainte de anul 1700, adecă tocmai în acea epocă, în care d'ântăi reformele bisericescă ale celebrului patriară moscovit Nicon și mai în urmă porunca lui Petru cel Mare, relativă la raderea bărbelor, produseră uă adevărată perturbație în spiritele Muscaliloru, îndemnându pe cei mai fanatici dintre ei de a căuta uă altă țără, mai puțină reformatrice și mai multă barbo-filă.

De atunci în căce, în cursu de unu secolu și jumătate, sectarii, fugarii din Russia și așezați în Manuiloaca, își menținură în linisice eresul loru, de și tocmai în vecinătate, cale de vr'uă căte-va césuri, există uă monaștrire românescă fără ortodoxă, numită Vorona.

Călătorul lipovenu mai descrie încă mai multe alte asemenei colonie de heretici în diferitele părți ale Moldovei, precum, de exemplu

(1) Ibidem, p. 78.

satul ũ Socolinții de lõngă Sucéva, la depărtare numai de uă aruncătură de ochi de la monăstirea Dragomirna, creațiunea familiei Movilescilor și unul din cuiburile cele mai renumite ale ortodoxiei în Bucovina. (1)

Aceste detalie, estrase tóte dintr'o fontână propria șicendù lipovenescă, ni se pară a fi pré suficienți spre a demonstra într'unu modu palpabilu toleranța religiosă a naționalității noastre pentru feluritele secte, resărîte din brazda ortodoxie, precum amă demonstrează o deza mai sus, prin uă lungă seriă de probe documentale, în respectul protestanților, a catolicismului, a musulmanilor și a ritului armén...

(1) Ibid., p. 18.

VII

JUDAISMULU IN ROMANIA.

Nu credemă, ca pe tótă faça pămentului să fi esistată cândă-vă vre-uă altă naționalitate atâtă de universalmente persecutată, atâtă de universalmente desprețuită, atâtă de universalmente urâciósă, precum și fostă mai în toți timpii și mai în tóte locurile vagabunda posteritate a lui Israel, a căruia istorie se pare a fi uă lungă demonstrațiuie a unei urgie fatale și misteriose.

Cele de mai multe ori acéstă neîmblânzită gónă contra Evreilor avea unu caracter religios în tótă puterea cuvântului, mai cu sémă în sinul poporelor crestine, alu cărora fanatismu își făcea uă plăcere de a-i confunda la unu loc cu ristignitorii lui Cristu, de și Sublimul Măntuitoru alu omenirii ne poruncesc a ierba, éru nică decum a ne resbuna asupra ucigașilor sej.

România formeză una dintre cele doue-trei escepțiuni isolate din acésta regulă generală : străbunii nostri au acordată totu-dé-una Israeliilor, séu mai bine dicându diferitelor confesiuni judaice, mai multu séu mai puçinu depărtate de la legea primordială a lui Moise, întocmai aceeași toleranță, de care se bucuraă la noi tóte culturile eterodocse, crestine și necrestine.

Dorindă a arinca aci uă rađă de lumină asupra acestei cestinni, pônă acum atâtă de obscuritate, noi suntem datorii, mai nainte de tóte, de a distinge cu stârnință trei faze cu totul deosebite în istoria Israeliilor pe termenii Dunării, fără nici unu nod de legătură una cu alta, și anume judaismul primitiv, judaismul spaniol, judaismul polon.

§ 1

JUDAISMULU PRIMITIVU.

Se pretinde, cumcă imperatul Traian ar fi găsită dejă în Dacia stabilimente de Evrei, încătă d. Vaillant nu se sfiese a esplica numele tărgușorulu Adjud din Moldova prin etimologia *Ad-Judeos*, adică o coloniă jidovescă (1), uîtându din zăpăcălă, că mai este încă unu Aîud în Transilvania, pe care său aru trebui să'lău ebraisămă și pe acela, ori să le lăsămă in pace pe amênduoae; iar Sasulu Haner, mergându și mai departe cu escentricitatea unei filologie reu înțelese, deduce numele orașului Tălmaciu din cuvântul Talmud, (2) uîtându și elu ce-va, și anume că Mișna, primul monument al talmudismulu, este cu multă posterioară cuceririi Daciei.

Nu e mai puçină contrariu regulelor unei critice rigurose de a căuta memoria judaismulu primitivu în numeroasele localități forte antice, cunoscute din vechime în gura poporului română sub numele de Jidova, precum uă cetate de londă Câmpu-lungă, unu munte de londă Zlatna, mai multe burguri transilvane, menționate în documentele ungurescă sub forma de Sidovăr, (3) satul Jidovscita dintr'unu crisoiu muntenesc din 1429, (4) și altele.

Derivațiunea cea mai probabilă a tuturor acestoră denumiri vine nu de la Evrei, ci din numele Suzidava, comună mai multoră localități din epoca independenței dacice, și carele, din cauza consonanței între *s* și *z*, trebuia naturalmente să se prescurteze cu timpul, de nteiu în *Szidava* și apoi în *Jidova*.

Cu toate astea, noi nu voimă a tăgădui esistența Israeliiloră pe termenii Dunării mai 'nainte de cucerirea lui Traian, cu atâtă mai multă că noăne însă-ni se întemplase a descoperi în districtul Hotinulu, celu mai nordicu alu Besarabie, uă monetă jidovescă din dilele lui Macabeu; nu credemă însă a fi posibilă, său celu puçină oportună, de a aprofunda, de uă-cam-dată, mai cu sémă aci, înținde-

(1) *La Romanie, charta Daciei.*

(2) *Historia ecclesiarum Transilvanicarum*, lib. 2, p. 38.

(3) *Archiv des Vereins*, t. 2, p. 154.

(4) *Venelin*, op. cit. p. 56.

rea și norma situațiunii Evreilor în Dacia în acelă perioadă semi-fabulosă din istoria naționalității noastre.

Prima mențiune pozitivă, sigură, lămurită despre contactul Românilor cu judaismul, ba încă numai preste Dunăre, adecă în aşa numita provincie a lui Aurelian, noi o găsimă în pregiuosa relațiune a rabinului Beniamin de Tudela, carele visitase fruntelele Măcedoniei înainte de anul 1170, lăsându-ne următorul curiosuș pasagiș:

« De 'ncolo de rîul Sperchio se începe Valachia, a cărăia locuitori, așezați pe munți, își dău numele de Valachi... »

« În iuțelă e să se asemene căpriorelor, făcând mereu incursiuni în Grecia pentru prédă și hoțișă. »

• « Nemini nu cutedă a'i înfrunta în resbel și nici un rege n'a fostu în stare de a'i birni. »

« Ei nu se prezintă de legea creștinescă, dau copiilor numi ebraice și numesc pe Evrei frați, cea ce îndemnă pe unii de a le atribui o origină israelită. »

« Când apucă pe un Jidov, îlă despăia, dar nu'lă ucidă, precum sunt deprinși a ucide pe Greci... » (1)

Lăsând la uă parte glumăția absurditate de a dice, că Români se tragă din Israeliți, simplu numai pentru că, asemenea puritanilor englezi, ei obișnuiau adesea ori, chiară în secolul XVII, nește numi luate din vechiul Testament, precum, de exemplu, în familia princiară a Movilescilor vedem un Ieremia, un Simeon, un Gabriel și până și un Moise; lăsând la uă parte acăstă porțiune de totu ridicolă din narativă luă Beniamin de Tudela, noi ne vom mulțumi de a constata numai strălucita mărturiă a naivului rabinuș despre estrema toleranță a străbunilor nostri pentru religiunea Evreilor.

« Frate » este una din cele două vorbe, prin cari debută istoria limbii române.

« Torna fratre », adecă « întorce-te, frate », strigau în secolul VI, suut acum uă miiă trei-sute de ani, voluntarii români din armata grăcească în focul unei bătălie. (2)

(1) Vezi testulă ebraică în « Archiva istorică », t. 2, p. 25.

(2) Thunmann, *Untersuchungen ueber die Gesch. der westlich. Voelker*; Leipzig, 1774, p. 341.

Acéstă esclamațiune, conservată în cronică bizantină a lui Teofanu, e cea d'ântâieü revelațiune a graiului romănesc.

D'atunci și până astăzi cuvântul « frate » este acela, ce resună mai desu decât oră și care altul în gura Romănumu: « ascultă, frate », dicem noii unii către alții, chiară atunci cându ne intîlnim pentru prima oară, fără a ne mai fi cunoscutu vre-uă-dată.

Beniaminu de Tudela atestă, cumcă străbunii nostri, ducându uă viéță pe jumătate selbatecă în munții Macedoniei, acorda până și Evreiloru acestu dulce epitetu de « frate », tocmai în acel secolu, în care Francesii și Englezii, ce ne aruncă astăzi în obrazu acuzațiunea de netoleranță religioasă, credea că nu este destul ca regele se iea pelea Jidovului, ci mai trebuie încă ca subalternii să ţă mai ieă și mațele: « ut quis rex excoriaverat, comes evisceraret ». (1)

Nu mai puținu interesante sunt cuvintele rabinulu israelită despre obiceiul bandițiloru români de a ucide pe Greci, pe cându în privința Evreiloru ei se mărginău numai cu prédă.

« Capul plecatu nu'lă tăie sabia », dice unu proverb străbunu, de la care părinții nostri nu s'aș abătutu nică-uă-dată.

Greci se luptau, și etă de ce Romănumu, iritatu prin resistință, le da cu furiă lovitura de mórte; Jidovul șerpuia cu umilință la piciorul celu mai tare, și Romănumu i se făcea milă de atăta ticăloșie.

Astă-felu, în frumosă canțonetă a lui Alexandri, Hergcu Boccegiulu scapă sănătosu din mănele hoțiloru din codrul Herței, strigându-le: « noi suntemu ómeni buní cu friki », pe cându unu creștinu Grecu séu chiară Romănu, ar fi căzutu mortu cu arma în mână...

§ 2

JUDAISMULU SPANIOLU.

Spania a fostu alternativamente paradisul și infernul némulu evreescu.

Sub dominațiunea Arabiloru în provinciele meridionale ale peninsulei pireneice, Israeliti s'aș bucurat, într'un intervalu de

(1) Cattaneo, *Memorie di economia publica*; Milano, 1860, t. I p. 37.

cinci seū și secolii , de uă putere politică atâtă de întinsă , precum n'o avuseseră , pote , nică chiară strămoșii loră din Palestina sub scep-trul lui David și ală lui Salomon.

De aci însă , îndată după căderea califaturilor mauresce de la Toledo , de la Cordova și de la Saragosa sub loviturele creștinilor , totă urgia cărului , prin organul regelui Ferdinand , poreclită celu Cato-lică , și ală ministrușii său , teribilul cardinal Ximenes , s'a lăsată cu atâtă violență asupra elementului israelită , în câtă numai în anul 1492 optă sute mii de Evrei au fostă siliți și părăsi încantătoarele re-giuni ale Esperidelor , căutându unu refugiu în alte țere mai puținu fanatice , afară de vr'uă patru-deci de mii , remași în Spania cu condițiunea de a îmbrățișa lumina Evangelului . (1)

Responși succesivamente din Francia , diu Italia , din Germania , din cuiburile cele mai ilustre ale civilizației occidentale , Evrei spanioli au aflată uă primire cordială , dintre tōte țerele creștine , numai pe două termuri forte depărtate unul de altul , pe litoratul nider-landes și pe malurile Dunării , adeca la acele două popore , ale cărora toleranță religioasă , emanată dintr'unu decretu providențială , nu s'a desmințită nică uă dată în cursu de vechură ; căci , în adevără , unde ore se adăpostiau hughenoți după revocarea edictului de Nantes și Voltaire cându premedita vre-unu nuo fulgeru contra bigo-tismulu , dacă nu totu în flegmatica Olandă ? iar în privința Romă-nilor , o probéză totalitatea studiulu nostru de față .

Muntenia a fostă în Oriinte principalulă asilă ală Evreilor spanioli , unde ei erau nevoiți a se opri cu voe său fără voe , ne mai pu-tendu a trece înainte spre nordu , fiindu-că tocmai atunci torturale cele mai oribile și așteptați în selbateca Ungariă . (2)

Unu israelită venețianu , rabinul Lattes , (3) posedă în limba ebraică unu prețiosu manuscriptu despre istoria judaismulu spaniolu din imperiul Otomanu , compusă în anul 1523 pe insula Candia de către unu Elias Capsali .

(1) Beugnot , *Les Juifs d'Occident* ; Paris 1824 . — Depping , *Les Juifs dans le moyen-âge* .

(2) Bonfinius , *Rerum Hungaricae* , lib. 4 , sec. 5 , ed. 1581 , p. 718 , sub anu 1496 .

(3) Luzatto , *Notice sur Abou-Jousouf Hasdai Ibn-Schaproud* ; Paris 1852 p. 9 , nota .

Acăstă operă ar putea, negreșită, să arunce uă mare lumină asupra imigrațiunii evreesci în Tără Românescă în secolii XV și XVI.

Ceea ce vom spune însă de uă-cam-dată noă din parte-ne, chiară mai nainte de a cunoaște cătușii de puțină manuscriptul în cestiune, este profundă convicțiune, că elu ară veni a confirma în modulul celu mai strălucită factul toleranței religiose, ce a gustat-o totuști-a-una în Muntenia acea specie de Jidovă, pe cără străbunii nostri, în considerațiunea venirii loră din Occidente și a usului tradițională alături spaniole, îi distingeau de toți cei-l-alii israeliți prin epitetul de « Frânci ».

Ne va adjunge a constata aci numai atâtă, că pe la 1573, sub vodă Aleșandru Mircea, unuia Evreiu spaniolu, fără a se boteza și fără să schimbe măcaru numele, řainu fiului lui Iosifu, cunoscându bine limba slavonă, reușî a se ridică pînă la trăpta de unul dintre secretarii domnesci; (1) cea ce, de sigură, nu se va găsi nicăieri în istoria Franției sau a Angliei, unde Jidovii erau atunci legalmente considerați ca nesce dobitoce necuvîntătoare : « comme les animaux ». (2)

Sub Mihai celu Viteză, ce e dreptă, s'a întemplată și în Muntenia, anume în Bucurescă, o mică mișcare anti-israelită; ascultați înse cum o descrie nemnritorul Bălcescu :

« Porunca domnescă eşise, ca toți Turci, ce se aflau în Bucurescă, să se adune la casa vîstierului Danu spre a li se căuta și răfui datele.

« În dată ce Turci se grămădiră în acea curte, Mihai cu boerii săi de 'uaintea ostașilor și a poporului, setosu de resbunare, ridică stegulă libertății și poruncindu să se incungiore curtea, puse de patru părți de deteră focă casei, unde erau Turci adunați, și împușcară cu tunurile, cu cări ingrijise mai de 'nainte a incongiură curtea și casa.

« Pe lîngă Turci, cății-va Evrei fură măcelăriți.

« Acăsta nu izvoră dintr'o netoleranță, dar căci Evrei, atunci în mare favoru pe lîngă Turci și sultanu, se împreuna cu acestia ca să prade țără și să îi facă stricăriuni... » (3)

(1) Venelin, op. cit., p. 205.

(2) Merlin, *Répertoire de Jurisprudence*; articolă : Juifs.

(3) Revista Română, 1861, p. 283—284.

La inceputul secolului XVIII, sub Stefanu Cantacuzino, cronicile ne mai povestesc încă unu actu de crudime contra Evreilor, totu în Bucurescî, dărâmpându-se sinagoga loru din ordinea lui însușivodă.

Dar națiunea nu poate fi responsabilă de absurditatea individuală a unui principie absolută, pe care aceleasi cronicе îl zugrăvesc în următorul modu:

« Era omu nestatornicu în cuvinte și în fapte, și în jafuri fără cale și fără dreptate, atâtă cătu n'a remasă episcopu, egumenu, călușeru, neguțătoru, boeru, mari și mici, cari să nu fie jefuiti și prădați... » (1)

Ei bine, hahamii avură atunci celu puținu măngăerea de a suferi de 'mpreună cu episcopii!

În Téra Românescă Frâncii se incercă cu timpul de a se responde și de 'ncole de Milcovu, de unde însă sciea să'î respingă sistematicu, prin uă concurență comercială fraudulosă, dacă nu chiaru prin calomniă, rivalitatea Evreilor poloni, despre cari va fi locul și rândul de a vorbi mai la vale.

Colonelul rusesc Andrei Meier, carele visitase România pe la 1790, după ce dice că cărțile bisericesci ale Frâncilor din Iași sunt scrise în limba spaniolă cu litere ebraice, mai adauge apoi: « dupre « opiniunea tuturora, acesti Jidovî sunt mai onestați decâtă acei din « Polonia ». (2)

Astăzi nu există în totă Moldova unu singură Evreu spaniolu, deși nu î-a gonită de acolo netoleranța religiosă a Românilor, ci numai și numai persecuționea mercantilă din partea israeliților leșesci.

Afară de unu gradu șre-care mai desvoltată de onestitate, Frâncii se deosebesc de cei-l-alți Jidovî prin uă dosă mai mică de fanatismu, ținându-se mai cu preferință de legea lui Moyse propriu disă, adecă de învățătura vechiului Testamentu, decâtă de ciudatele comentarii ale Talmudului.

Dovăda cea mai positivă în acestă privință este, că tocmai din sînul

(1) *Magazinu istoricu*, t. 5, p. 179.

(2) *Opisanie oczakovskiiia zemli* (*Descrierea țerei de Oczakov*); Petersburg, 1794, în 8, p. 58.

Evreiloră spaniolă din Tără Românescă a eșită una sectă israelită, care formază uă doctrină intermediară între mosaism și creștinism, ba încă se poate să se împacă mai lesne cu Evangeliul decât cu Biblia.

Iacobă Iosifă Franck, său mai bine dicândă Franculă, s-a născut în Tără Românescă pe la 1728.

Fără a îmbrățișa în totul preceptele creștinismului și fără a respinge erăși în totul tradițiunile mosaice, elă săcă înșă un mare pasu înainte, recunoscândă divinitatea lui Cristu.

« Moise și Evangeliul sunt învățătorii nostri — dicea elă, — « eră Talmudul trebuie respins, de vreme ce coprinde în sine blas- « temuri contra lui Dumnezeu ». »

Iatăcindă a căstiga uă sămă de ucenici și setosă de a respăndi ideele séle într'un cercu mai întinsă de cum era pe atunci mica comunitate israelită spaniolă din Muntenia, acestu Luther ală judaismului să transportată pe la 1750 în Polonia, care era în toți timpi ca unuimeasă oceană de evreime.

Astă dată însă Franculă nostru o păti reu.

Călomniată de către talmudiști, elă fusese întemnițată și apoi forțată a fugi în Germania, unde muri la Offenbach, în ducatul de Hessen-Darmstadt, lăsândă interesante séle secte semi-creștine namele de « frankiști ». (1)

Grăbită a adjunge câtă mai curândă la concluziune, ne vomă opri aci în privința judaismului spaniolă, multămindu-ne de a fi probată, cu istoria în mâna, cumă acei, ce eseritaseră în contra uă netoleranță religiosă, au fostă, ca să nu dicemă că mai sunt încă și astă-dăi, numai döră Jidovii din Polonia, frați ai loră de sânge și coreligionari de credință, în protiva căror plângerile Franciloră ar trebui să fiă mai-mai totu atâtă de amare ca și ale noastre proprie...

§ 3 JUDAISMULĂ POLONU.

Precum Tără Românescă detine ospitalitate Ebreiloră spaniolă, totu și Moldova primi în sinu' pe acei poloni, numiți vulgarmente Lehă.

(1) Vedă disertațiunea lui Czacki despre Ebrei, polonește, în *Die Welt*, t. 3, Poznan, 1845, p. 191, nota 235; și Peter Beer, *Histoire des sectes religieuses des Juifs*; Brunn, 1823.

Afară de unele diferențe teologice (1), Jidoviî din Polonia difrăescă totuști-dă-una, într-unuști moduști forte pronunțiaști, de coreligionarii loruș din Spania, atâtă și privința fizică prin unuști esterioruș așa dicândă abastardită, despotaștă cu totulă de acea expresivitate orientală, ce distinge de la prima vedere figura unui Frâncuș, precum și în privința filologică prin usulă unui jargonuș germanuș forte corruptă; ceea-ce face naturalmente, că Evreulă polonuș și aceluș spanioluș nu sunt în stare nu numai de a simpatiza, ci nicăi măcaruș de a se înțelege unulă cu altulă.

In secolul XV, puçinuș timpuș după fundarea Moldovei, Israeliștii leșescă începură dejă a se arăta din cândă în cândă dincolo de Milcovă, desfășându-se, ca și astăđăi, mai cu sémă în acele ramure comerciale, pentru cări se cere mai puçină muncă și mai puçină pudore, rezultădă totuști-dă-una dată unuști mai bunuș căstigă.

Astă-felu, de exemplu, vecinătatea Tătariloru, ueconenitele invașuni, perpetua stare de resbeluș, procurașt Evreiloru din Moldova uă speculașt forte lesniciosă și în celu mai mare gradu lucratiivă, rescumpărândă din mânele păgânitoru cu unuști prețu micu pe robișt cei mai de frunte, cărora apoșt le vindeașt libertatea pentru uă sumă îndecită.

Dovadă, între altele, este uă scrisoare a marelui Stefanu către principale polonu Alesandru Iagello, în care citimă următorile :

« Ambasadorul tău găsi aci în Moldova la unuști Evreu pe uă domnă « leșescă, rescumpărata din robia tătară, și ne avândă bană cu ce să « plătescă Jidovulu, puse chiezașu pe boerulă nostru Teodoru, sta- « roste de Hotinu, pentru suma de 120 galbeni ungurescă roșii.... » (2)

In qilele lui Stefanu celu Mare unuști galbenu era atâtă de scumpă, încătușă în archivulă Statului din Bucurescă se află documente despre vîndarea unui satușt întregu pentru 75 de galbeni : vă puteți dară închipui imensele profituri, ce le scotea fără nicăi uă bătae de capă speculațiunea judaică din rescumpărarea prisoniaritoru de resbelu !

Insă epistola lui vodă Stefanu este importantă nu numai pentru caracteristica coimerciului evreescă, ci încă mai cu deosebire în respectul toleranței religiose, arătândă că guvernul română îngăduia

(1) *Buxtorf, Synagoga Judaica; Basilae, 1690, p. 8.*

(2) *Actele Rusiei Occidentale, publicate de Comisiunea Archeografică; (rusescă); t. 1, p. 1803.*

legalmente, ca uă creștină să fiă sclava unui stăpână Israelită, cea ce ară fi revoltă în acea epocă tōte spiritele din țerele cele civilisate ale Occidiutelui, ce se încercă astă-dă a ne recomenda precepte de moderăriune, în locu de a le studia ele înseși în istoria Românilor.

Nu mai vorbimă nemică despre înaltulă gradă de siguranță, de care se bucură avereia Jidovilor sub administrația aceluă teribilă Stefană-vodă, dinaintea căruia păliau sultani și regii : unu ambasador polon, ne-avându cu ce să rescumpere pe uă domnă compatriotă, se vedea silită a intra în negociațiunii, oferind Evreului cauțiunea prefectului de Hotină, care, după ierarchia boerescă de atunci, era unul din cei mai mari demnitari ai țerei. (1)

In secolul XVI toleranța religioasă a Moldovenilor pentru Jidovii din Polonia merse mai departe decum o pote permite rațiunea de Stată chiar în dilele noastre.

Astă-fel, pe la anul 1540 cronicarul leșescu Martină Bielski povestesce, cum că Evreii se apucără a converti pe mai mulți Poloni spre judaism, essecutându asupră-le ceremonialul circumcisiei și apoī trimițându-i deja catechisați în Moldova, unde acești creștini jidoviști găsiau unu refugiu contra persecuțiunii clerului catolic. (2)

Uă toleranță religioasă pōnă la unu asemenea punctă, — este unu abusă séu uă nebuniă de toleranță !!!

Cu tōte astea, în 1578 Domnul Petru celu Schiopu decretéză de uă dată alungarea tuturor Jidovilor poloni din Moldova.

Etă uă gónă contra legii lui Moise! voră striga, negreșită, acei ce caută cu ori-ce preță de a zugrăvi națiunea nostră în fața Europei ca pe unu monstru de fanatism și de crudime.

Din norocire, actulă de izgonire s'a conservat pōnă astădă în arhivul municipal din Lemberg, fascicolă 516, Nr. 109, și nu conține în sine nici unu cuvînt, nici uă silabă, nici uă virgulă în privința religiunii.

« Comerçanții Evrei facă uă concurență mincinosă neguțătorilor

(1) *Letopisețe*, t. 1, p. 104.

(2) *Kronika polska*, Krakow, 1597, p. 580.

« moldovenă , și tocmai de aceea , nici mai multă nici mai puțină ,
« noi fi scătemă din tără » , dice principale română. (1)

Să fiă ore acesta uă nătoleranță religiosă ?

Atunci cată s'o mai imputăm de asemenea ilustrului Montesquieu ,
din gura căruia ești uă ideiă analogă : « libertatea comerциului nu este
« ca neguțitorul să facă totuă ce-i place..... » (2)

Decretul lui Petru celu Schiopu nu putea să dureze multă .

In secolul XVII Evreii leșesci începură din noă și uăvăli de
peste Nistru , mai alesă din cauza grozavelor torture , la cari fi su-
puneau Cazaci Zaporojeni , emancipați de sub jugul Poloniei și se-
toși de a'șă resbuna pentru tóte , cátă suferiseră mai 'nainte , ca te-
rană , din partea Jidovilor arădași . (3)

Archidiaconul arabă Paulu de Aleppo , caietele petrecu în România
în timpul lui Matei Bassarabu , dice între altele :

« Evreul Iankel , refugită acum în Moldova , ne-a spusă fórte
« multe lucruri despre barbaria hatmanulu căzăcescă contra Jido-
« voră ». (4)

Găsitu-s'a ore pe atunci vre-ună Evreu ca să povestescă altora
barbaria Românilor ?

Nă.

In secolul XVIII , sub dominația fanariofilor , ne întâmpină
în cronică greco-moldovenescă a lui Amiras unuă factă , prin care noă
amă puté încheia acéstă lungă galeriă de probe .

Locuitorii satului Onițcani su Basarabia acusară patru Evrei de
a fi omorită copilul unuă Română « din porunca hahamului » .

De aci n'a urmată nici uă turburare , nici uă violență , nici uă ven-
detă din partea poporului .

Cei înculpăți au fostă trimiști de 'naintea lui vodă la Iași , etă to-
tulă .

Mihaiu Racoviță , care domnia atunci , deși fi credea vinovați în
realitate , totuși nu socoti cuviinciosu de a da uă sentință pripită , ci
din contra organisă ună felu de tribunalu , la care luă parte tótă po-
porația israelită din capitală .

(1) Vezi diariul « Din Moldova » , anulă 1862 , t. 1 , p. 19.

(2) *Esprit des lois* ; liv. XX , ch. 12.

(3) *Chevalier , Histoire de la guerre des Cosaques* ; Paris , 1662 , p. 31.

(4) *Travels of Macarius* , în *Archiva istorică* , t. 1 , parte 2 , p. 110.

« Vodă , — dice cronicarul , — făcut'a divanu și a chiămatu pe
• toți Jidoviř din Iași , și Turciř , și pe toti boeriř cu mare cu micu ». (1)

In fața acestuia majestosu sanhedrinu , compusu din creștinu , din musulmanu și din talmudiști , cei acuzați au fostu supuși interogatoriu , și însiși Israeliți au pronunciatu verdictul , dicându lui vodă : « cum au făcutu , să și ieă plată.... »

Intrebăm pe orăcine , dacă uă asemenea procedură , unică în felul său în analele lumii , uu trebue să roșească pe toti aceia , ce mai declamă încă astăzi contra netoleranței religioase a Românilor ?....

In fine , cătu despre secolul nostru , nemicu nu depinge mai bine rolul Jidovulu polonu in Moldova , decătu unu pasagiu dintr'o poemă de pe la 1821 , descoperită mai dă-ună-dă de către D. Andrei , și in care se relată in următorul modu intrarea Turcilor in Iași :

« Spart'au bolti negustorescă
« După sfaturi jidovescă ,
« De mărfuri predându-le ,
« La Jidovî vinđendu-le !
« Care boltă mai era ,
« Jidovî le-o arăta ;
« De era moldovenescă ,
« Ei le dicea căl grecescă ,
« Si Turciř aprinsă pe locu
« O despoia și lă da focu .
« Dându avereia creștinescă
« In mâna cea jidovescă (2)

Judece acum orăcine , dacă Români persecutaă pe Evrei , séu mai bine Evrei pe Români ?..

(1) *Letopisețe*; t. 3, p. 133.

(2) *Pressa*, nr. 14, 19 martiu 1868, foiletonu.

VIII

E P I L O G U.

Studiul să de față este prelung și pre scurt din diferite puncturi de vedere.

E prelung pentru toți acei ce simțiau de mai "naiute", într'unu modu instictiv, prin unu felu de intuiție, din profundul cugetului, din aerul ce respiră, fără ajutorul documentelor, cum că naționalitatea noastră, înzestrată de însăși natura cu spiritul celu mai strâinu bigotismulu, este absolutamente incapabilă de a și perde timbul în sterpele preocupării teologice, încât e cu totul de prisosu de a mai pune măcaru în cestiune toleranța religiosă a Românilor.

E pre scurtă acăstă lucrare, pe de altă parte, îu proporțione cu grămadă de materialuri, ce se îmbulduiau cu abundență sub mânele noastre, încât ne-ară fi fostu cu putință de a întinde fiș-care capitolu până la dimensiunile unui volum întreg, dându astă-felu la lumină opurii separate despre istoria deosebitelor religiuni, succese una după alta său condensate la unu locu pe ângustul spațiu alu României.

Puși în acăstă dilemă de a da pre multu său de a nu da nimică, noi ne încercărăm a alege uă cale intermediară rațională, de uă potrivă depărtată dela ambele estreme, justificându prin testiioniu istoriei vocea conștiinței noastre naționale, dar ferindu-ne totu-d'uădată cu cea mai mare stăruință de luxulu unei erudiții inopertune și de îmfătura unui pedantismu scolasticu.

Și totuși, ori-câtă de statornică a fostu silința noastră de a ne margini strictamente în sfera probelor celoru mai decisive, înlăturându cu deseverșire tōte detaliile de o importanță secundară, noi nu

suuitemuș încă sigură, de nu era cu cale de a fi cu multă și mai sobri în demonstrațiunee, de vreme ce numai uă parte diu argumeutele, aduse în cursulă acestei scrieri, ară fi fostă de adjuusă și de prisosă.

Acuma, dreptă făcăriare, concentrându-ui atenționea asupra rezultatului definitiv al cărora cercetărilor de mai susă, noi ue aflămă în față a done concluziuni, una generală și cea-l-altă politică, apartinându astă-fără fiă-care la nă altă ordine de ideie, deși derivădă dintr'ună siugură punctă de plecare, asemenea aceloră perae, ce ținăuescă din același isvoră, pășescă dintru'utēiă în armonię, apoî se bifurcă, se depărtează, și în fine mergă a fecunda diferite câmpuri.

Prima concluziune este toleranță religioasă așa dicândă universală a străbunilor nostri pentru toate riturile a tuturor națiunilor, fără nică uă distincțiune de afinitate, protestanți, catolici, mahometani, gregoriani, lipoveni, israeliți, slavi, germani, turci, tătară, armeni, etc. după cum am demonstrat-o pe rândă în seria celoră șepte capitulo precedenți ale scrierii de față.

Acăstă concluziune a noastră, expresă mai-mai cu uesce cuvinte identice, ui pară bine de a o găsi de multă deja emisă de cătră trei călători din secolul XVI, unul Némță, altul Italiană și celălău treilea Polonă, manifestându căte-și-trei în acordă admiratiunea loră pentru miuuata toleranță religioasă a României, cei uimă ca nuuă fenomenă curiosă și fără exemplu.

George Reichersdorff, ambasadorul austriac la curtea lui Petru Rareș, dice așa :

« Sunt aici diverse secte, diverse genuri de religiuș și de uemură,
« Ruteni, Poloni, Sérbi, Armeini, Bulgari, Tătară, un mai puținu și
« Sași din Transilvania, locuindă peici pe colea sub sceptrul domnului
« uulu moldovenescă, cară totă întrebuișeză fără a se certa felură
« de felură de ceremonie și de dogme, avându fiă-care sectă său na-
« ţină deplina libertate de a urma proprietelor săle rituri și obi-
« ceie... » (1)

In același modă se pronunciă Giovanandrea Gromo, éru Matei Strykowski, carele cuntrierase între anii 1572—1575 în două rânduri totă România, esclamă cu emfasă în versuri;

(1) *Chorographia Moldaviae*; p. 50.

« Acolo Munteanu, Sârbu, Tiganu, Grecu, Italianu, liniște amestecă ! » (1)

Cu două secoli mai în urmă, deja în epoca fanariotismului, călătorul ragusanu Raicevich reproducea aceleasi laude, dicându :

« Fie-care sectă și religiune e tolerată de a'și esercita cultul său și fără nici o impedecare.

« In Téra Românescă se află și multe monastiruri de Franciscani.

« Observanți, cari depindu de la episcopul de Nicopole din Bulgaria.

« In Bucurescă este o biserică luterană și o sinagogă evreescă.

« In Moldova, fiindu pre-numeroși, Israeliții obținură permisiunea de a avea și multe templuri.... » (2)

Concluziunea a doua a studiului nostru, acea parțială, acea practică, acea politică, după cum am numit-o și susu, și pe care noi însine o mărturisimă a fi adeverata cauza, ce ne impinsese a lucea pena în mână, este anume faptul celu ardent a 500,000 de Jidovă, navăliți în România cu tabere întregi, bărbați, femeie, pisice și purcei, curățu ca imigrațiunile cele imense ale barbarilor asiatici din evul mediu, de sigură nu pentru a cere de la noi să toleranță, pe care, grația cerului, nici aiură nimeni nu le-a mai refusat astă-dă!

Nu este nici de cum cestiunea despre credința acestor venetici: d'ară fi ei creștini, idolatri și buddiști, totu una !

Este destul de a constata monstruositatea unui element cu totul străin, ce vine să se suprapună d'uă dată peste elementul românesc, într'uă proporție atât de spăimântătoră, în câtă vedemă astă-dă unu Jidovă la patru Români și suntem pe cale de a avea mări patru Jidovă la unu Romănu !

Statelor occidentale le dă măna de a ne taxa pe noi de barbari, de selbacei, de antropofagi, de șră-ce în Franța, în Anglia, în Germania, totu populația israelită este d'abia ca uă picătură semitică într'unu oceanu european, fără ca să mai vorbim, că acolo naționalitățile sunt deja consolidate, pe cându a noastră se află într'uă stare fluidă, așteptându cu bătăi de inimă ca viitorul să'i dea uă formă precisă.

(1) *Kronika polska*, Warszawa, 1846, t. 1, p. XVI biografia.

(2) *Osservazioni intorno la Valacchia e Moldavia*; Napoli, 1788, p. 245—246.

Provedința osândi némului luă Israelul a retăci fmprăștiațu pe tótă suprafața globuluă pământescă , pedepsindu astă-felă nu atâtă pe elă insușă , precum pe acei , asupra căroră se revérșă acestu potopă ală Palestuei.

Ei bine , este óre justă de a insista , ca buba întrégă să se concen- treze și să spargă pe frumosul corpă ală României , în locă de a se fiutinde în nesce dose uesințite în tóte direcțiunile , de la ună polu pône la altulă , după cum a voit'o decretulă Destinului ?

Vomă primi atunci și noi cu abuegațiune partea cătă ni se va cu- veni nouă din suma totală a acestu biră de ospitalitate ; însă nu vomă cousimăti nică uă-dată de a plăti numai țéra nôstră pentru tótă lu- mea !

Evreii fiindu in proporțiune de 1 la 60 in respectul totalei popora- ţiunii a Europei , noă ni appartină celu multă 80,000 de Israeliți pentru România iutrégă , iar restulă bine-voescă a se distribui , după analogiă , iu Francia , iu Anglia și in Germania .

S'apoï ciudată pretențiuie !

Nimeni nu ni contestă dreptulă de a refusa calitatea de cetățenii romăni unui Némăță , unui Fraucesă , unui Muscală ; nimeni nu se indigneză și faça ostracismuluă celui esceptională , la care tractatele nôstre cu Turcia aă espusă pe fusă Otomanii ; și cu tóte acestea , de 'ndată ce vine pe tapetă cestiunea Evreiloră , miă de couteastări de indiguatiuue se audă diu tóte părțile , de pe malurile Seinei , de pe țer- miă Tamisei , de pe colinele Kimuluă , strigându-ni pe tóte tonurile diapazouului : netolerantă religiosă ! netolerantă religiosă !

Studiulă de față , pînă greutatea fapteloră celoră mai autentice , va servi a convinge , ne măgulină a crede , chiară pe cei mai ob- stiuați din legiuinea detractatoriloră nostri , cumcă Românulă , în pri- viuță Jidoviloră , ca și in oră-care altă de acéstă natură , pôte fi miș- cată de simțulă cousovațiunii naționale séu stepăuită de imperiosi- tatea intereseloră economice , dar nu se va pogoră nică uă-dată pône la ideia ueei stupide persecuțiunii contra Talmuduluă , contra rabiniloră , contra sinagogei !

Sfîrșindu acéstă scriere , nu ue puteană opri de a nu asemăna tim- pulu uostru , cândă ni se impătu tocmai nouă netolerantă religiosă , fără ca ea să ni fi trecută vră-dată măcară prin gândă , cu acele triste

epoce, pe căr̄ le descrie teribilul geniu al lui Shakspeare , cându
« omul este privită ca trădătoră fără ca să cunoască obiectul trădării
« și tremură fără ca să scie de ce anume se teme » :

« But cruel are the times, when we are traitors,
« And do not know ourselves; when we hold rumour
« From what we fear, yet know not what we fear...»

(MACBETH, IV, 2).

FINE.

O N O T A - B E N E

In momentul de a ești din presă acéstă scriere, intemplarea ni procură numărul din 2 Maiu alături pamphletului periodic, numită Trompetta Carpaților, în care D. Cesaru Bolliacu, ne sciindu pe semne de cine să se mai acale, căci cinci ani de o profesiune neinterruptă se pară a fi sleită izvórele domniei selle, face următoarea allusiu-nă la prima ediție a operei de față, eșită în coloanele *Românum*:

« Crémieux acum urmăză să'ști fi mărginită rolulă numai prin publicitate : a ocărî pre Români și a arrëta publiciștilor euopeni articolulă din jurnalulă Românum, iscălită de D. Hăjdeu, prin care se dovedește cu istoria în mâna, că tăra acésta, până să nu fie locuită de Români, a fostă locuită de Jidovî, și că prin urmare nu Jidovii au năpădită în tăra Românilor, ci Români au năpădită în tăra Jidovilor ; nu tăra Românilor trebuie deșertată de Jidovî, ci tăra Jidovilor trebuie deșertată de Români ».

Lectorii nostri sunt rugați de a căuta în una sau în ambele edițiiună alle acestei scrieri ceea ce ne atribue D. Cesaru Bolliacu, și dacă voră găsi nesecă lucruri cu totulă oppuse, atunci să bine-voeșcă dumneelor însăși de a applica domniei selle epitetulă, ce i se cuvine, deși acelă epitetă, ori-cătu de puțină măgulitoră, totu incă nu va fi pentru prima oară.

B. P. Hăjdeu.

OPERELE D-LUI B. P. HAJDEU.

- ~~~~~
1. **Lumină**, diară științifică și literară; Iași, 1862—63; 3 broșure în 8°. (Epuisat).
 2. **Vlătă și serierile lui Luca Stroici**; Bucurescă, 1864, în 16.
 3. **Filosofia portretului lui Tepeș**; Bucurescă, 1864, în 16.
 4. **Analise literară externe** : Wolf, Ralcevich, Entropius, Palanzow, etc.; Bucurescă, 1864, în 16.
 5. **Micuță**, o novelă satirică; Bucurescă, 1864, în 16.
 6. **Aghiuță**, diară umoristică; Bucurescă, 1864, în 4. (Epuisat).
 7. **Satirulin**, diară literară și umoristică; Bucurescă, 1866, în 1. (Epuisat).
 8. **Ionuț vodă celu Cumpălită**, cu un portret și 10 gravuri; Bucurescă, 1865, în 8. pagine 246. — Puține esemplare mai sunt de vîndare la librăriile Socek și Ioanidă. Prețul 7 sfanți.
 9. **Trei Evrei** : Shylock, Gobseck și Moise; studiu literar; Bucurescă, 1866, în 8°. (Epuisat).
 10. **Talmudul**, ca profesiunea de credință a poporului Israelită; studiu filosofic; Bucurescă, 1866, în 8°. (Epuisat).
 11. **Industria națională față cu principiul concurenței**; studiu politic-economic; Bucurescă, 1866, în 8°. (Epuisat).
 12. **Basme române**, adunate de D. I. C. Fundescu, cu o introducere despre *Literatura populară* de D. B. P. Hajdeu; Bucurescă, 1867, în 16.
 13. **Răzvană-vodă**, dramă istorică în 5 acte în versuri; Bucurescă, 1867, în 8°. — Puține esemplare mai sunt la librări. Prețul 4 sfanți.
 14. **Istoria toleranței religioase în România** : protestanți, catolici, mohamedani, armeni, lipoveni și judani; ediția 2, Bucurescă, 1868, în 8°. — Prețul 2 sfanți; pe hârtă velină — 3 sfanți.
 15. **Domiția Roxanda**, drană istorică în 5 acte, reprezentată în 1867. — Manuscris.
 16. **Archiva istorică a României**; Bucurescă, 1865—1867, în 4, 3 tomuri mari. — De vîndare la Socek și la Ioanidă. — Depozit de ministeriul de Instrucție Publică.
 17. **Istoria dreptului constituțional al Românilor**; de ce lectură ținute în salonul Ateneulu, Septembrie—November 1867. — Manuscris.
 18. Articoli istorici, politici, polemici, literarii, etc. în *Tribuna Română*, *Ateneul Română*, *Bucimul Română*, *Românul*, *Viitorul româno-bulgară*, *Opiniunea Națională*, *La voix de la Roumanie*, *Bulletinul Instrucțiunii Publice*, *Sentinella*, *Teatrul*, *Perseveranța*, etc.
- ~~~~~

S U B P R E S Ă :

19. **CELEBRITĂȚILE ROMÂNE**. Seria anterioară : **Domiția Elena**, **Nicolai Milescu**, **Luca Stroici**, **Baba-Novacă**. Un mare volum în 8°, cu portrete.